

Pärandkultuur metsas

Kiidjärve-Kooraste

2010

Sisukord

Pärandkultuur – eelmiste põlvkondade jäljed maastikul	3
Pärandkultuur Kiidjärve ümbruses	5
Kiidjärve küla ajaloost	5
Metsamajandusest Kiidjärve ümbruses	9
Pärandkultuurist Kiidjärve ja Taevaskoja ümbruses	11
Pärandkultuur Erastvere ja Kooraste ümbruses	31
Uhked männi- ja kuusemetsad – Erastvere mõisa hindamatu vara	31
Erastvere metsekond	33
Pärandkultuurist Erastvere ja Kooraste ümbruses	35
Pärandkultuuri tuleb hoida ja väärtustada nii riigimetsas kui eramaal	50

Pärandkultuur – eelmiste põlvkondade jäljed maastikul

Inimene mõjutab oma tegevusega pidevalt maastikku enda ümber. Eelmiste põlvkondade elust ja tegevusest on seetõttu maastikule jäänud nähtavad jäljed, nagu vanad metsateed, kiviaiad, tõrva- ja lubjaahjud, pärimustega seotud puud, kivid ja allikad, mitmesugused vanad ehitised, muistsed pühapaigad, vanad kohanimed jpm. Selliseid eelmiste põlvkondade elu ja tegevuse märke maastikul nimetatakse **pärandkultuuriks**. Need objektid ei ole kaitse all ja nende säilitamine ning väärtustamine sõltub omaniku teadlikkusest ja tahtest.

Puudel ja metsal on läbi aegade olnud tähtis osa nii eestlaste igapäevases elu-olus kui ka usundis ja töökspidamistes. Mets jäi väljapoole inimese eluhoonete ja igapäevaste tööde ala ning oli seetõttu võõram, ometi tuli inimesel karjusena, seeni või marju korjates, puuraiujana ja haokogujana, metsmesiniku, jahimehe või rändajana aeg-ajalt metsas viibida. Ikka ja jälle on metsast otsitud kaitset sõdade ja haiguste eest.

Lisaks asulate ümbruses ja kultuurmaastikel paiknevale pärandkultuurile asub märkimisväärne osa eelmiste põlvkondade elu ja tegevuse märke metsas. Peremeheta või kasutusest kõrvale jäänud maad kasvavad metsa, võsa varjab metsaheinamaal asunud küünid, mahajäetud taluasemed või külakohad, kunagised kiigepaigad ja tantsuplatsid.

Metsas asuvad pärandkultuuri objektid on enamasti paremini säilinud, sest põllumajandusmaadel on mullaharimine ja eriti maaparandus neid paljudes kohtades tugevasti kahjustanud või lausa hävitanud.

6 Metsas võivad pärandkultuuri objektid sageli püsida häirimatult aastasadu.

Käesolev trükis tutvustab pärandkultuuri Riigimetsa Majandamise Keskuse (RMK) Kiidjärve-Kooraste puhkealal. Raamatuke on kolmas väljaanne RMK loodushoiuosakonna pärandkultuuri tutvustavate trükiste sarjast.

RMK Kiidjärve-Kooraste puhkeala asub Põlvamaal ja on rikas arheoloogiliste, kultuurilooliste ning looduslike vaatamisväärsuste poolest. Kiidjärve-Kooraste puhkeala jaguneb kaheks osa-alaks: Kiidjärve-Taevaskoja ja Erastvere-Kooraste. Mõlemal alal asub looduskeskus – Kiidjärve looduskeskus puhkeala põhja- ning Erastvere looduskeskus lõunaosas. Kuigi tänapäeval asuvad mõlemad looduskeskused Põlvamaa territooriumil, on Kiidjärve küla ajalooliselt kuulunud Tartumaa ning Erastvere ümbrus Võrumaa alla. Seetõttu vaadeldakse ka käesolevas puhkeala pärandkultuuri tutvustavas trükises neid eraldi.

Suvitajad Kassioru sillal 16. juunil 1929. aastal. Foto: EAA 5377.1.15

Pärandkultuur Kiidjärve ümbruses

7

Kiidjärve-Taevaskoja piirkonnas tegeleb loodushariduse ja puhkeala külastajate suunamisega RMK Kiidjärve looduskeskus. Looduskeskus asub Kiidjärve külas 1912. aastal ehitatud kunagises mõisa sepikojas, hilisemas Kiidjärve metskonna kontorihoones. 1930. aastate lõpu poole ostis hoone perekond Allas ja avas seal kaupluse. 1950. aastatel alustasid maja kõrvalosas tööd sidejaoskond ja telefonijaam, mis likvideeriti 1980. aastate paiku. 1990. aastatel läks hoone Kiidjärve metskonna valdusse, maja renoveeriti ja 1995. aastal kolis sinna metskonna kontor.

2000. aastal samas hoones avatud Kiidjärve looduskeskus-teabepunkt tutvustab kohalikke loodus- ja kultuuriväärtusi, suunab külastajaid puhkealal ning jagab teavet looduses liikumise kohta.

Kiidjärve küla ajaloo

Kiidjärve küla ajaloo kohta on viimastel aastatel ilmunud hulgaliselt artikleid ja trükiseid kohalike kodu-uurijatelt. Kiidjärve koduloo-uuringute sarjas on ilmunud raamatud „Kiidjärve mõis ja vanad talukohad“ (2006) ning „Kiidjärve tööstus“ (2008). Seetõttu peatume siinses trükises Kiidjärve mõisa ja küla ajalool lühidalt, et anda hädavajalikku taustinfot kohaliku pärandkultuuri tekkeloo mõistmiseks.

Kiidjärve ümbruse metsloomadest rikkad metsad ja kalarohked veekogud olid inimestele sobivaks elupaigaks juba kaugetel aegadel. Sellele viitavad ligi 1500 aastat vanad kääbaskalmed ja muinasasula koht.

Hermann von Bruiningki ja Nicolaus Buschi poolt 1923. aastal välja antud Vana-Liivimaa maavaldukirjude publikatsioonis „Livländische Güterurkunden“ on mainitud tehingut, millega maaomanik pantis 1521. aastal küla nimega *Kidierve* Tartu nunnakloostri (Kalle jt 2006).

Vähese tulukusega metsamõisast tööstusettevõtete rajamiseni

16. sajandi lõpul kuulus Kiidjärve küla Ahja mõisale. 1627. aastast on teada, et küla oli Vana-Kuuste mõisa koosseisus. 1726. aastal sai Kiidjärve mõisa omanikuks sealsete mõisnike von Zögede järeltulija paruness Helene von Schlippenbach. Seda võib pidada Kiidjärve mõisa asutamisaastaks.

Rahvajuttude järgi asus Kiidjärve mõis algselt 1,5 km hilisemast asupaigast edela pool. Alles hiljem olevat mõis järve lõunakaldale üle viidud. Seal asunud neli talu paigutatud ümber võsamaadele. Mõisa endisele asukohale olevat rajatud Lambi karjamõis, mis eksisteeris 19. sajandi algupooleni. Karjamõisa hoone palgid olevat hiljem veetud Põlvasse, kus neid kasutati vennastekoguduse palvemaja ehitamiseks (Rootsmäe).

Karjamõisa kunagist asukohta kutsutakse Lambiniiduks. Nüüdseks on koht metsa kasvanud, kuid vana hoonease on selgelt äratuntav.

Kiidjärve mõisa üldpind oli umbes 1300 ha. Sellest 1000 ha oli metsamaad ja 150 ha põllumaad, ülejäänud maa oli kasutuses heina- ja karjamaana. 1819. a oli mõisamaal 29 talukohta. Mõis oli vähese tulukusega ja selle omanikud vahetusid sagedasti. Kiidjärve mõisa eksisteerimise 193 aasta jooksul oli tal 14 omanikku. Seega vahetus peremees keskmiselt iga 14 aasta järel.

Aastatel 1772–1787, seega 15 aastat, oli mõis maailmakuulsa loodusteadlase Karl Ernst von Baeri vanaisa ja hiljem ka isa omanduses. Baerid ise Kiidjärvel ei elanud. Mõisa valitses Ludolf August von Bruiningk, kelle poeg Karl Axel Christer von Bruiningk sai tuntuks Balti aadli liberaalse tiiva juhina. Tema edumeelsed ettepanekud pärisorjuse kaotamise ja rahvahariduse levitamise kohta jäid tol korral Liivimaa Maapäeval poolehoidjateta.

1875. aastal ostis Kiidjärve mõisa Krüüdneri parunitest pärinev Paul von Maydell. Tema järglased elasid siin kuni mõisamaade võõrandamiseni Eesti Vabariigi poolt 1919. aastal. Maydellid oskasid Kiidjärve majanduslikke võimalusi hästi ära kasutada. Mõisavalitsejaks kutsuti põllumajandusdoktor Aleksander Eisenschmidt, kes hiljem sai tuntuks köögiviljade aretajana.

Kuna põllumaad oli Kiidjärvel vähe, pandi rõhku kohaliku väike-

Kiidjärve mõis 1910. aastal. Foto: Erakogu

tööstuse arendamisele ja metsa müümisele. Ahja jõeale ehitati vesiveski palkide saagimiseks, villa töötlemiseks ja tisleritööks. Samuti saadi veejõu abil elektrit. Mõisal oli ka oma tellisetööstus.

Erich von Maydellil oli kavas püstitada uus mõisa peahoone. Selleks oli telliselööv valmis juba 200 000 tellist. Uus häärber jäi aga ehitamata, sest algas Esimene maailmasõda.

Kohaliku haridustaseme tõstmisel etendas märkimisväärset osa Kiidjärve külakool, mille asutamisaastaks on tõenäoliselt 1765. Viimane koolimaja ehitati 1883. aastal ja koolitöö kestis seal kuni 1970. aastani, mil kool laste vähesuse tõttu suleti (Kalle jt 2006).

Kiidjärve Eesti Vabariigi ajal

Pärast Eesti Vabariigi loomist mõis võõrandati ja maad jagati asundustaludeks. Kiidjärve mõisakeskus anti autasutaluks Eesti Vabadussõja sangarile kolonel Viktor Mutile.

Eesti Vabariigi ajal hoogustus Kiidjärvel nii põllumajandus- kui tööstustegevus. Kiidjärve jahuveskit hakkas majandama Kiidjärve Tööstusühisus. Saeveski ja villatööstuse tegevust korraldas perekond Allas, tellisetehtasega tegeles Johannes Mutt. Kultuurilise tegevuse eest hoolitses 1926. aastal loodud haridusselts Kalju.

Kiidjärve külanõored 1928. aasta jaanipäeval. Foto: Erakogu

Oluliseks sündmuseks külaelu edenemisel sai Tartu–Petseri raudtee valmimine 1931. aastal. Ilus kahekordne jaamahoone, haruraudtee ja laadimisplatvorm andsid külale juurde majandamisvõimalusi ja väarikust. Kiidjärve külas oli sel ajal neli kauplust.

1931. aastal tõi Osvald Haak oma laualõikuse Võrumaalt Vana-Antsla vallast Kiidjärve vaksali juurde. Kiidjärvel tegutses lauavabrik kuni omaniku surmani 1944. a.

Jõeäärsete talumajade ülemised korrused olid kohandatud suvitustubadeks, kus veetsid puhkuse paljud kunsti- ja kultuuriinimesed Tartust ja kaugemaltki. Kiidjärvega on seotud paljude kultuuritegelaste elu ja tegevus, olgu siin mainitud näiteks professorid Ants Piip, Hermann Jaakson, Eerik Kumari ja Hans Kruus, helilooja Enn Võrk, näitleja Aleksander Mälton, laulja Kalmer Tennosaar, kirjanik August Alle ja luuletaja Juhan Sütiste.

1939. aastal loodi iseseisev Kiidjärve vald.

Nõukogude ajast tänapäeva

1944. aasta augustis läbis sõjarinne küla ja Kiidjärve jaamahoone hävitati.

1949. aastal asutati kolhoos Proletaarlane (hiljem Vastse-Kuuste kolhoosi Rahu osakond).

1950. aasta lõpus põles maha Kiidjärve mõisa puidust peahoone, tollaegne kolhoosi kontor.

Nõukogude ajal lõpetasid aegamööda tegevuse kõik Kiidjärve „suurtööstused“. Saeveski-villatööstus põles maha 1962. aastal. Majanduse raskuspunkt kaldus suurtesse keskustesse.

Tänapäeval aitab Kiidjärve kultuuri- ja vaimuelu ärksana hoida külakeskus koos raamatukoguga ning aktiivselt tegutsev Kiidjärve Küla Selts. Loodusteadlikkuse edendamine ehk loodus- ja keskkonnaharidus on põhitöök RMK Kiidjärve looduskeskuses. Samas tegutsev teabepunkt annab infot piirkonna looduse ja metsapuhkuse võimaluste kohta.

Kiidjärve jaamahoone. Foto: Erakogu

Metsamajandusest Kiidjärve ümbruses

Metsade majandamine oli Kiidjärve mõisas üpris heal järjel: kuna põllumaad oli mõisal vähevõitu, saadi suur osa tulust just metsast. Esimene metsakorraldus tehti juba 1856. aastal mõisnik August von Siversi ajal ning korduskorraldus 1904. aastal Erich von Maydelli poolt.

Kiidjärve metsnik
Alfred Metsar
oma maja ees.
Foto: Erakogu

Eesti Vabariigi ajal sai Kiidjärve metsade põhimassiivist Ahja metskonna Kiidjärve metsandik. Ahja metskond moodustati endiste mõisametsade baasil 1921. aastal. Metskonna suuruseks oli 12 125 ha, sellest Ahja metsandik 8051 ha ja Kiidjärve metsandik 4074 ha. Kiidjärve metsandiku metsade majandamiskava koostati 1932. aastal.

1. jaanuaril 1948. aastal alustas Elva metsamajandi koosseisus tööd seitsme vahkonnaga Kiidjärve metskond. Esimene metsaülem oli Johannes Kaschan. Uue metskonna esimene metsamajanduskava koostati 1950. aastal, metsakorraldused järgnesid enam-vähem korrapäraselt, iga 10 aasta tagant.

Kiidjärve metskonna kontor asus endises metsniku majas, kus metskonna käsutuses oli kaks ruumi. Esimestel aastatel polnud majas isegi elektrit, tööd tehti petrooleumilampide ehk tattninade valgel.

1983. aastal viidi metskond üle likvideeritud Kiidjärve haigla avarasse kahekorruselisse veevarustusega hoonesse. Kui hoone endisele omanikule tagastati, asus metskonna kontor 1995. aastal tööle Ahja jõe kaldal Kassiorus paiknevas hoones. Samal aastal liideti Kiidjärve metskonnaga Ahja metskond.

Kiidjärve metskonna metsaülemateks olid Johannes Kaschan (1948–1950), Evald Järvis (1950–1978), Rein Harju (1979–1981), Ants Kalle (1981), Ain Erik (1981–1997), Tarmo Saar (1998–2005), Kaarel Tiganik (2005–2006) ja Tanel Häidkind (2006–2008).

2008. aastal korraldati Eestis riigimetsade majandamine põhjalikult ümber. Senine süsteem, kus terviklike majandamisüksustena tegutsenud metskonnad planeerisid ja tegid peaaegu kõiki metsade kasvatamise ja majandamisega seotud töid, asendati spetsialiseeritud töökorraldusega. Tänapäeval tegelevad metskonnad riigimetsade uuendamise, kasvatamise, kasutuse ja metsakaitse kavandamisega. Kokku on metskondi Eestis 17 – igas maakonnas üks, välja arvatud Pärnumaal ja Ida-Virumaal, kus ala metsarikkusest tulenevalt on metskondi kaks. Põlvamaal tegutseb Põlvamaa metskond. Endises Kiidjärve metskonna kontoris Kassiorus asub nüüd RMK Kiidjärve looduskeskus.

Pärandkultuurist Kiidjärve ja Taevaskoja ümbruses

Ahja jõe kaldal Kiidjärve ja Taevaskoja vahelisel lõigul ning nendelt avanevad maalilised vaated on läbi aegade inimeste mõttelennule ja kujutlusvõimele ainest andnud. Kõrgematel kallastel, liivakivikaljudel ja neis leiduvatel koobastel on oma nimi, tihtipeale on teada ka mõni vanematelt inimestelt kuulud rahvajutt või legend.

Nii on näiteks räägitud, et Mõsumäe nimelise kalju all käinud Valgesoo naised pesu pesemas ehk *mõsu mõskman*. Seda kaljut on nimetatud ka Kakumäeks, kuna ümbruskonnas pesitsenud kakud, kes olvat õhtuti koledate hüüetega pesupesijaid hirmutanud.

Oonemäge on kutsutud ka Vanakivi mäeks, sest kunagi asunud mäe kõrval jões suur kivi, mis takistanud palgiparvetust ja seetõttu lõhati. Samuti on Oonemäge kutsutud Rebasekaljuks: varem leidunud mäe peal hulgaliselt rebaseid. Rahvajuttude järgi kaevati kaljus olev koobas Kiidjärve paruni käsul, kes tahtnud seda kasutada varjupaigana sõja ajal. Koopast minevat sügavale pikad ja hargnevad käigud, mis erinevate lugude järgi ulatuvat Kiidjärve mõisani, Tartusse, Narva, Petserisse ja ka paljudesse Venemaa linnadesse. Selle tõestuseks räägib rahvajutt jänest taga ajanud koerast, kes jooksnud koopasse ja tulnud hiljem välja Narva juures. Koopa taga olevat veel seitse suuremat koobast, millel ees suurte piitade ja hingedega rauduksed; uste taga olevat varjul suuri aardeid ja muistseid relvi (Rootsmäe).

Liivakivikaljude kohta oli rahva seas kasutusel üldnimetus „pae“, näiteks Oonemäe pae, Sadama pae, Juudapae.

Jüri (Kitse) kirik ja kivirist

Rahvauskumustest on teada, et Kiidjärvel oli kunagi üks väike paganlusaegne kultusehitis, millele rahvasuus pandi hiljem nimeks Jüri või Kitse kirik (kabel). Millal kirik ehitati, ei ole teada. Üks väga üldine oletus on, et see rajati enne 13. sajandit ja hävines (hävitati) 13. või 14. sajandil.

Kunagise paganliku ohverdamiskoha juures on rahva mälestustes hiljem austatud põllumeeste ja hobuste kaitsepühakut Püha Georgiost ehk Püha Jüri, mille järgi kabel ka oma nime saanud. Nimevorm „Kitse kirik“ tulenevat sellest, et kohaliku järve nimi olevat kunagi olnud Kiidjärve asemel Kitsjärv.

Kiidjärve paganlik ohvrikoht, kus austati „hobusejumalat“, tehti tuld ja põletati nõidasid, hävitati Võnnu kiriku visitatsiooniprotokolli andmetel mõisameeste poolt 1680. aastal. Kiidjärve asub Võnnu kirikukihelkonnas ja maad kuulusid tol ajal Kuuste (Vana-Kuuste) mõisale. 1684. aasta rootsiaegsel külade ja talude maakaardil, mis koostati mõisate reduktsiooni (riigistamise) käigus, seda kabelit või ohverdamiskohta märgitud ei ole.

Kunagise kiriku ja ohverdamispaiga kohta on rahvasuust üles kirjutatud mitmeid pärimusi, näiteks selline:

Kiidjärvel olevat asunud kirik. Enne ristiisku olevat pagana usulised selle kiriku juures tuld teinud ja inimesi keda arvati nõidadeks pillati tulle ja põletati ära. Pagana usulised pildunud põletatud inimese luid üles taeva poole ja karjunud „Kürjü“, „kürjü“. Kirik olevat hävinud sakslaste tulekul (EKM ERA II 241, 44 (3)).

Kiidjärve Jüri kiriku täpset asukohta ei ole seniajani suudetud kindlaks teha.

Kiidjärve külas Ristiväljaks kutsutud kohas asus vanasti maakivist tahutud kivirist, mille keskele oli raiutud võrdhaarne ristimärk. Kiviristi tähenduse kohta on tehtud mitmeid oletusi. Risti on peetud hauatähiseks või mälestusmärgiks Põhjasõjas langenutele. Rahva hulgas on huvi tekitanud Kunnimäe nimeline mäeküngas Kiidjärvel, kust kuningas või väepealik olevat üht Põhjasõja lahingut juhtinud, ja sellega on seostatud ka kivist risti olemasolu. Võrumaa kohanimede uurija Evar Saar selgitab oma doktoritöös, et nimevorm „Kunnimägi“ on Lõuna-Eesti ümara vormiga kungaste puhul üsna levinud (Saar 2009). Sellise kujuga on ka Kiidjärve Kunnimägi.

Oletatud on ka, et kivirist paigutati eelkirjeldatud Püha Jüri kiriku (kabeli) mälestuseks selle kunagisse asukohta.

Nõukogude ajal jäi kivirist ette kolhoosipõllu harimisele ja see viidi Kiidjärve-Kärsa (Ahja) tee äärde. Siin jäi rist 1968. aastal ette teehitajatele, kes selle teehöövliga pooleks sõitsid. Tuntud kodu-uuri ja Lemming Rootsmäe viis risti ülemise poole uude asupaika Kassioru ligidale teepervele kahe männi vahele. Järjekordse tee laiendamise käigus 1993. aastal sattus kivi taas ohtu, kohalik loodusmees ja kodu-uuri ja Ain Erik viis kiviristi teisele poole teed riigimetsa serva.

Kivist risti kunagine tähendus on praegu veel teadmata, kuid selle-gipooldest tuleb meil kaugete esivanemate poolt hoole ja austusega paigaldatud mälestusristi suhtuda lugupidamisega ja seda väärrikalt hoida.

Kiidjärve veski

Veejõul töötav saeveski, tiseritöökoda ja villatööstus ehitati Kiidjärvele parun Erich von Maydelli ajal. 1913. aastal põlesid veski ja lauavabrik maha, kuid uus jahuveski valmis juba 1914. aastal. Ehitustellised valmistati mõisa tellisetööstuses. Töödejuhatajaks oli iseõppinud meistri-mees Kristjan Kalling. Veski tootis jahusaadusi täies sortimendis.

Kiidjärve veski 1929. aastal. Foto: EAA 5377.115

Eesti Vabariigi ajal hakkas Kiidjärve jahuveskit majandama 1921. aastal loodud Kiidjärve Tööstusühisus. Veski jahvatas ööpäevas keskmiselt 500–600 puuda vilja (1 puud = 16,4 kg). 1925. aastal lõpetas Kiidjärve Tööstusühisus tegevuse ning veski sai uued omanikud. 1920. aastate lõpul kuulusid puidu- ja villatööstus Otto ja Marie Kasperile ning jahuveski Karl Torule, 1938. aastast sai jahuveski omanikuks Julius Kasper (Kalle, Pikk 2008).

Pärast jahutööstuse natsionaliseerimist 1940. aastal allutati Kiidjärve veski Tartumaa Tööstuskombinaadile. Veski lõpetas töö 1978. aastal (Kalle, Pikk 2008).

1982. aastast sai veski omanikuks Kiidjärve metskond, kes 1990. aastate alguses remontis nii paisu, veskihoone kui veski tehnoloogilise sisustuse. Nüüdseks eraomandis olev veskihoone on muinsuskaitse all.

Kiidjärve savitööstus

Savitööstus ja telliskivide valmistamine sai Kiidjärvel alguse juba mõisa ajal.

1920. aastal kuulusid Kiidjärve savitööstusele telliskivide põletamise ahi koos varjualusega kivide pressimiseks, kaks varjualust telliskivide kuivatamiseks, hoone glasuuritud savikausside tegemiseks ja telliskividest ahi nende kuivatamiseks. Peale selle kuulusid hoonete kompleksi telliskivimeistri elumaja ning töölistemaja koos lauda, aida ja saunaga. Savipressi vedas 3–4 hobust (ERA 63.16.12007).

Kiidjärvel valmistati nii esimese kui teise sordi telliskive, klinkerkive, katusekive, savikausse ja dreanažitorusid. Savivabrikul oli oma raudtee savi ja telliskivide vedamiseks. 1925. aastal müüdi Kiidjärvel telliskive soovijatele hinnaga 4 marka tükk. 1927. aastaks oli savitööstus üle viidud elektrijõule (ERA 63.16.12007).

Savitööstus tegutses ka nõukogude ajal, kuuludes algul tööstuskombinaadi ja hiljem Mammaste savivabriku alla. Savi kaevandati kohapeal ning hoiti keldris, kust see hobusega mööda raudteed vabrikusse veeti. Pressist väljuv savi lõigati traatraami abil tellisteks, viidi kuivatuskuuridesse tahenema ja seejärel põletati (Kalle, Pikk 2008).

Kiidjärve savitööstus lõpetas tegevuse 1963. aastal.

18 Rihma-Jakobi talu – Kiidjärve haigla ja hilisem metskonnahoone

Rihma-Jakobi on põline Kiidjärve talu. Nime esimese poole olevat talukoht saanud mõisa kupja järgi, kes pärisorje rihmaga peksnud. 19. sajandi keskel oli talus peremeheks Jakob Lukk, kes 1867. aastal talu päriseks ostis. Tema järgi hakati seda kutsuma Rihma-Jakobi taluks (Rootsmäe).

Nagu mitmel pool Kiidjärve ja Taevaskoja ümbruses ehitati sellegi talu elumaja ümber suvitajate majutamiseks. Maja oli kahekordne, peale tubade oli hoones kaks kööki ja saal.

1944. aastal moodustati Kiidjärve maa-arstijaoskond. Kiidjärve oli arstipunkti avamiseks igati sobiv koht, sest lisaks püsivale raudteeühendusele Tartuga oli tänu veejõule ja veskile külas olemas elekter. Rihma-Jakobi talu näol leiti haigla jaoks ka sobiv hoone.

Inimesed olid kohaliku haigla avamisest huvitatud ja haigla heaks tehti korjandus. Annetuste teel saadi suur osa haigla sisustusest – kes andis lusika, kes käteräti või pesukausi. Nii saadi kõik vajalik kokku (Tõnu Kroll, suuline teade).

Uue haigla juhatajaks ja arstiks sai Kiidjärvel sündinud doktor Gustav Kroll, kes oli aastatel 1918–1942 olnud Tartu linna arst. 1945. aastal arreteeriti doktor Kroll nõukogude võimude poolt.

Kiidjärve haigla algusaastatest räägib Laine Järvis:

„Dr. Kroll andis mulle sinna ühe toa, siis ma läksin sinna elama. Esmalt tuli üks haige, siis ma panin ta sinna teisele poole ust endale, et kui midagi vaja on, siis koputa. Aga viie kuu pärast oli see haigla juba valmis, olid kõik voodid ja... Algas oli muidugi küllalt raske. Oli 15-kohaline üldhaigla ette nähtud.

Nii valusalt jäi meelde – arst viidi ära ja 18 haiget oli siis juba sees. Ja väga raskeid haigeid oli tol momendil. Põlvast siis, kuidagi vist hobuse saatsime järgi, tõime arsti korraks vähemalt käima.“

1947. aastal muudeti Kiidjärve üldhaigla tuberkuloosihaiglaks, mis töötas Kiidjärvel 1978. aastani. Kiidjärve haigla suleti 1982. aastal, kui valmis Põlva Keskhaigla.

Pärast Kiidjärve haigla sulgemist kolis 1983. aastal hoonesse Kiidjärve metskond. Praeguseks on hoone eraomandis.

19 Keemiliselt vaigutatud männid Kiidjärve ümbruses

Vaik täidab okaspuude elus kaitseülesannet: ta valgub puule tekitatud haavadesse, takistades haigusetekitajate ja kahjurite sissetungi. Inimesed on läbi aegade vaiku kasutanud, varasemal ajal haavade arstimiseks ja harjade valmistamisel, hiljem keemiatööstuse toorainena. Männi tüvele lõigatud haavadest vaigu kogumist nimetati **vaigutamiseks**. Eestis toimusid esimesed vaigutuskatsed pärast Esimest maailmasõda. 1960. aastaks toodeti Eestis vaiku 837 tonni.

Kuna vaigutamine nõrgestab mände, koguti puudelt vaiku enne nende raiumist. Vaigutatavatel puudel lõigati spetsiaalse terava rauaga kahelt küljelt maha paksem koor ehk korp. Seda toimingut nimetati korbastamiseks. Seejärel tõmmati korbastatud osale kumera rauaga ülevalt alla umbes meetripikkune kanal, millele hakati 45-kraadise nurga all tõmbama vagusid. Vaik valgus vagusid pidi kogumiskanalisse ja mööda seda alla koonusekujulisse vaigukogumistopsi. Kogu lõigete ala kutsuti karriks.

Puu sees on vaik vedel, kuid õhuga kokku puutudes ja päikese-soojuse mõjul hakkab ta hanguma ning muutub kõvaks. Kui männile tehtud värske lõige ära kuivas ja vaiguvool lakkas, tuli teha uus lõige. Kui tops vaiku täis sai, tühjendas vaigukoguja selle suurde tünni. Sel viisil koguti ühelt puult vaiku tavaliselt kaheksa aastat.

Viimasel kahel aastal kasutati vahel nn **keemilist vaigutust**. Selle käigus mõjutati värsket lõiget männitüvel keemilise ainega, mis ei lasknud vaigul nii ruttu taheneda. Tavaliselt oli selleks aineks väävelhape või kloorlubi. Vaigutuse lõppedes tuli keemiliselt mõjutatud lõigete vaheleline koor puidult mõne

aastaga lahti ja tol ajal levinud teadmiste järgi pidi puu mõne aasta pärast kuivama. Seetõttu ei lubanud eeskirjad keemilist vaigutust teha varem kui kaks aastat enne raiumist. Praktika on siiski näidanud, et enamasti elavad männid üle nii tavalise kui ka keemilise vaigutamise. Vaigutatud puid võib metsadest leida veel praegugi.

Kiidjärve metskonnas Laari vahtkonnas eraldati 1970. aastate keskel kõige ilusamad männikud metsaselektiooni huvides genofondi reservaadiks. Seetõttu jäid selles massiivis varem raiete määratud männilangid kasvama. 35 aastat tagasi keemiliselt vaigutatud männid kasvavad seal veel praegugi.

Kõivupalu koobasküla

Kunagise Tõdu mõisa maadel asuva Kõivupalu voorekünka nõlvades olevat rahvajuttude järgi olnud koobaselamud. August Laanessaarele Metsavahi-Kolmiku talust jutustas tema emapoolne vanaisa Jaan Kolmik koobaskülást järgmist:

„Kõivupalu voorekünka nõlvale oli ehitatud maa sisse koobaselamuid. „Elutoaks“ oli liivaka mäe külje sisse kaevatud suur auk, mis katuseana oli kaetud puitalusele kuhjatud pinnasega. Oli ka tulekolle ja ukseauk. „Kõrvalhoone“ tarbeks oli kaevatud väiksem, samuti mullaga kaetud auk. Selline maa-alune majake kandis rahvasuus koopa nime. Vanaisa Jaani teadmisel elasid neis koobasmajades neli meest, kelle nimed olid Soe Jaak, Sobula Kusta, Reelitsa Rein ja Kesva Isaks kutsutud mees, kes vist põlluharimisega tegelema. Koobaskülas elasid nad ajavahemikus umbes 1750 kuni 1830. Miks nad seal elasid? Ega seda ju kindlalt vastata ei oska, kuid arvatavasti olid nad Tõdu mõisa töölised, kellele ei olnud elukorterit keskuses anda. Tõdu ei olnud vist eriti jõukas mõis.“

Kõivupalu mäekünka jalamil võib tänapäeval leida kaheksa lohku – neli suuremat ja neli väiksemat. Ajalooarhiivis asuval Tõdu mõisa kaardil aastast 1850 koobasmajadest märki ei ole. Nende ees paikneva sooala nimeks on kaardil „Usseaia alune soo“, mis viitab kunagisele elukohale. Mäekünka läheduses asuvad maakivist seintega magasiaida varemed.

Voorepalu Röövlimägi

Voorepalu metsamassiivi läbiv maantee on lõik vanast kaubateest, mis ühendas Tartut Pihkvaga. 18. sajandi lõpul oli see tee Tartu ja uue maakonnalinna Võru ühendusteeks. 1854. aastal hakati maanteel korraldama regulaarset postivedu, mille paremaks toimimiseks ehitati 1862. aastal kaks postijaama – Maidla ja Varbuse. Mägine ja liivane Voorepalu metsavahe oli postitee kõige raskem lõik, kus reisijad võisid kergesti röövlite ohvriks langeda.

Kord tulistanud talu teenijatüdruk Röövlimäel revolvrast pere-meest, kuna see ei lubanud talu perepojal temaga abielluda. Peremees sai kuulihaava kõhtu, kuid pääses piitsaga hoopes jagades põgenema ning Tartu arstidel õnnestus hiljem tema elu päästa. Halvemini läks ühel saevabriku omanikust juudil, kes sai Voorepalu mägedes röövlitega kohtudes haavata ja suri teel Tartusse.

Seetõttu kannabki tee kõrgeim punkt metsa vahel Röövlimäe nime-tust. Varem paiknes Voorepalus tee kõrval rauast mälestusrist, mille kohta rahvapärinus räägib järgmist:

Tartu-Võru mnt ääres Voorepalu metsas on rist. Räägitakse, et kord tulnud ühe viina pruulija vend Saksamaalt siia viina pruulijale külla,

22 kes olnud Vastse-Kuustes. Küllast minnes läinud mees Karilatsi kõrtsi. Kõrtsis leidnud ta endale sõbra, kes olnud mõrvar. Kahekesi hakanud mehed pummeldama, kuid mõrvaril visanud joomisest isu täis ja ta hakanud ära minema. Sakslane läinud sellega ühes. Mehed võtnud sihiks Tartusse minna. Pikamäel väsinud mehed, läinud metsa ja teinud tule üles, kus sakslane magama jäänud. Siis võtnud mõrvar puu ja löönud sakslase surnuks, sellepärast et saada raha. Sakslasel aga raha polnud. Siis pannud mõrvar ohvri riided selga ja läinud Tartu. Selleks on püstitatud Tartu-Võru maantee äärde Voorepalu metsavahele rist (EKM ERA II 241, 170 (49)).

Röövlimäe Tartu-poolse nõlva lõpus asuv lohk kannab arvatavasti mäe painest vabanemise märgiks Vabadussilla oru nimetust.

Metsavennad Kiidjärve ja Taevaskoja ümbruses

Kunnimäe käod. 1944. aasta augustis saabusid Kiidjärvele Nõukogude väeüksused. Tartu-Petseri raudtee rööpad ja Kiidjärve raudteejaam olid taganeva Saksa armee poolt purustatud, kuid sild Ahja jõel Kiidjärvel oli terveks jäänud. Silla valvamisega oli Saksa okupatsiooni ajal seotud Omakaitse kohalik rühm, mille ülemaks oli Kiidjärve mõlder ja vesiveski üks omanikest leitnant Julius Kasper. Eesti Vabadussõjas oli Julius Kasper võidelnud Kuperjanovi pataljoni ridades ja teda oli vaprase eest autasustatud Vabadusristiga (II liik 3. järk). Silla valves käisid veel Kiidjärve sae- ja villatööstuse omaniku poeg Leopold Allas ning arvatavasti ka kohalik Akste metsavaht August Käsper.

Vastupanu Kiidjärve hõivanud Nõukogude 39. jalaväepataljonile oli mõttetu ja seetõttu otsustasid mehed metsa varjuda. Sel ajal oli üldlevinud arvamus ja lootus, et peagi tulevad ameeriklased ja vabastavad Eesti punaste võimu alt. Eespool mainitud kolm Kiidjärve meest, nende tuttav Harri Kangus Tartust ning üks kohalik noormees (hiljem lahkus seltskonnast) valmistasid metsas elamiseks maa-aluse punkri. Kuna metsaelu periood pidi lootuste kohaselt olema lühike, võib-olla mõni kuu, tehti punker üsna küla ligidale Hatiku oja kaldapealsele tihedasse männimetsa.

Külarahvas teadis hästi, et metsas varjab end mitu kohalikku meest. Ka mehed ise olid üsna julged, sest abi pidi kohe tulema. Iga-

vuse peletamiseks lasksid nad vahel ka julget laulujoru. See hääl jõudis külanaiete kõrvu, kes kutsusid metsast kostvat laulu Kunnimäe kagu- de kukkumiseks. Metsavendade punker asus mõisast vaadates täpselt Kunnimäe suunas, oli aga tegelikult pool kilomeetrit lähemal, vaevalt 500 meetri kaugusel külast.

Sõnajala metsavennad. Nähes, et abi niipea ei saabu, kolisid Kiidjärve metsavennad enne 1945. aasta talve uude paika Sõnajala metsas. Tihedasse segametsa kaevasid nad uue maa-aluse varjendi. Kaugemale kolimise põhjuseks külmade saabudes võis olla ajutise eluruumi kütmise vajadus, millega kaasnev suits võis küla läheduses nende asukoha reeta. Ohtlik oli ka maapinda kattev lumi, millel meeste liikumise jäljed võisid nähtavaks saada.

Kui metsavennad aktiivselt tegutsema asusid, tekkis vajadus teha koostööd teiste metsavendadega ja muretseda lahinguvarustust. Nii määratigi leitnant Kasper piirkonna nelja valla metsavendade tegevuse koordineerijaks. Varuti relvi ja levitati lendlehti.

5. veebruaril 1946. aastal sai Nõukogude julgeolekuteenistus KGB oma agentidelt Garan ja Leon ettekande selle kohta, et Kiidjärve lähedal metsas on metsavendade punker ja nendega peab sidet kohaliku metsavahi poeg Arved Tätte. Tätte võeti kinni ja viidi Ahjale, kus ta oma sidemed metsavendadega üles tunnistas.

7. veebruari hommikul piirati punker sisse ja meeste keskele visati kaks või kolm granaati. Parasjagu oli peetud metsavaht August Käsperi sünnipäeva ja mehed polnud lahinguks valmis. Osa sünnipäevalisi, nende hulgas kaks naistuttavat, pääses hoiatuse peale põgenema.

Lahingus langesid Julius Kasper, Leopold Allas ja Harri Kangus, kelle elutud kehad jätsid ründajad punkrivaremetesse. August Käsper vahistati haavatuna. Kuna võimude hinnangul oli tegemist bandiitidega, ei tohtinud omaksed lahingukohale tulla ega hukkunuid matta. Langenud pandi kiiresti kokkuklopsitud puitkastidesse ja maeti punkri põhja. Harri Kanguse säilmed sängitati hiljem ümber kalmistule.

2002. aastal paigaldas RMK kunagise metsavendade punkri koha juurde mälestuskivi.

Taevaskoja metsavendade punker. Suurest Taevaskojast umbes 400 meetrit lõuna poole jääb tuntud Võrumaa metsavendade juhi Jaan Rootsi salga viimase punkri asukoht. Praeguseks on punkrist säilinud ainult suur auk metsa all. Jaan Rootsi salk oli üks viimaseid aktiivselt tegutsenud metsavendade salku ajaloolisel Võrumaal.

Taevaskoja punker on ehitatud 1951. aasta sügisel. Punker koosnes kahest ruumist. Eesruumis hoiti toiduaineid, joogivett ja küttepuid, tagumine ruum oli eluruum. Seal oli ka ahi ja kahekordsed narid kümnele mehele. Korsten torgati välja ainult ahju kütmise ajal, mida tavaliselt tehti öösel. Punkri sissepääsu kattis luuk, millel kasvas väikene kuusk, luugi alt viis redel punkrisse (Kaska 2008).

Pärast aastatepikkusi pingutusi kroonis julgeolekumeeste tööd 1952. aasta kevadel lõpuks edu. Nende agendil nimega Mänd õnnestus metsavendade usaldus võita ja neile ette sööta andmed, mis viisid Rootsi salga hävinguni. Ta rääkis metsavendadele, et Veriora metsamajandist on võimalik palgapäeval kerge vaevaga kätte saada sada tuhat rubla palgaraha. Veriora metsamajandi kontor asus Rāpinast paari kilomeetri kaugusel Ristipalos. Kui Jaan Roots ja veel neli metsavenda autoga majandi kontori ette sõitsid, ootas neid seal juba varitsus. Puhkenud tulevahetuses langesid kõik viis metsavenda (Kaska 2008).

Rāpinas hävis Rootsi salga aktiivne tuumik. Pärast seda salga järelejäädud liikmed – August Sabbe (Sabe), Jaan Vigel, Ludvig Juks ja Elmar Kurvits – enam aktiivselt ei tegutsenud. Mehed jäid Taevaskoja

punkrisse edasi ning kasutasid seda talviti kuni 1954. aasta veebruarini. 3. veebruaril 1954 sattus punkrile endine laskurkorpuse mees Elmar Klopats, kes vajus jalgupidi auku, kust kütmise ajal korsten välja torgati. Klopats põgenes kohe; metsavend Kurvits tundis ta ära ega lubanud teistel teda maha lasta. Metsavennad lahkusid kohe punkrist, võttes kaasa nii palju toiduaineid, kui kanda jõudsid, ning läksid igaüks ise suunas. Mõni päev hiljem korraldatud haarang leidis eest tühja punkri. Punker lasti pärast seda õhku (Kaska 2008).

Taevaskojad

Taevaskoja liivakivipaljandid on üheks Põlvamaa suurimaks vaatamisväärsuseks. Kaunid vaated on Taevaskotta loodusesõpru meelitanud juba ammusest aegadest peale ning Taevaskoja koopad ja allikad on olnud aluseks paljudele põlvest põlve edasiantud rahvajuttudele ja muistenditele. Taevaskoja pärandkultuur koosneb väga suures osas just loodusobjektidega seotud kohanimedest, mille juurde enamasti kuulub ka mõni muistend või rahvajutt.

Ajalooliselt asus Taevaskoja küla Tartu- ja Võrumaa piiril. Taevaskoja ja Valgemetsa piirkond on pikka aega olnud hinnatud suvituskohaks. Väikese Taevaskoja esine väljak oli kunagi nn grüünes käimise ehk pikniku pidamise paigaks kohalikele parunitele. See koht sai rahvasuus nimeks Lustioone plats. Taevaskojas asus Ahja mõisniku von Braschi suvila. Eriti rohkelt hakkas suvitajaid käima pärast Tartu-Petseri raudtee valmimist 1931. aastal. 1930. aastate algul planeeriti Taevaskoja lähedal asuvasse riigimetsa suvituskrundid ja ehitati hulk suvilaid (Taevaskoda... 1932).

Taevaskoja suvituskruntide planeerimisel püüti maastikuvaateid mitte rikkuda ning krunte ei planeeritud jõe kaldale, vaid pisut eemale metsa. Suvitushooajal pandi Tartust Taevaskotta ja Põlvasse käima lisaronge, mis olid suvitajatele soodsama hinnaga (Vahtra, Ivask 1940).

Taevaskotta korraldasid väljasõite paljud asutused, samuti peeti seal mitmesuguseid laagreid. 1934. aasta 12. juuni Postimees kirjutab, et pühapäeval, 10. juunil oli Taevaskojas 5000 „ühapäevasuvitajat“.

Suvitajad peatusid ka ümbruskonna taludes. Umbes 1,5 km kaugusel Taevaskoja raudteejaamast asub Puiga talu, millel oli kaks suu-remat suvilat. Talule kuulus ka mitmekorruseline hoone – pansion

Taevaskoda. Samuti oli pansion Haavasaare talus. Suvitajad peatusid ka Valgesoo ja Kiidjärve taludes (Vahtra, Ivask 1940).

Novella Aarop Puiga talust jutustab:

„Siin Puiga talus oli varem karjamõis. Hiljem sai rentnik selle omale asundustaluks. Kui ehitati raudtee, hakkasid inimesed siia käima. Teisele korrusele ehitati välja mitteköetavad ruumid puhkajatele. Võõrad käisid tuba küsimas. Metsa ääres oli pansion Taevaskoda, seal käisid söömas, talust küsisid vahel värsket piima, toitu neile ei pakutud. Külalised võtsid päikest ja käisid jalutamas. Noored jalutasid igal õhtul jaama rongi vastu. Jaamas oli mitu kohvikut. Kui suvitajad olid talus, siis ei tohtinud lapsed õues karjuda, pidid vaikselt olema.“

Jõe orus mäenõlval asus väike kahekordne maja, mida rahvasuus kutsuti Taevaskoja kasiinoks. Seal sai samuti soovi korral ööbida, ühtlasi töötas seal kiosk ning tellimisel toitlustati ka suvitajaid (Vahtra, Ivask 1940).

Kord nädalas peeti Taevaskoja jaamast Puigale kulgeva tee ääres turgu (Vahtra, Ivask 1940).

Nagu tänapäevalgi jätsid suvitajate hulgad taevaskodadesse ka oma jälje, mida 1934. aasta 30. mai Postimehes ilmunud vestes „Taevaskoda“ kirjeldatakse järgmiselt:

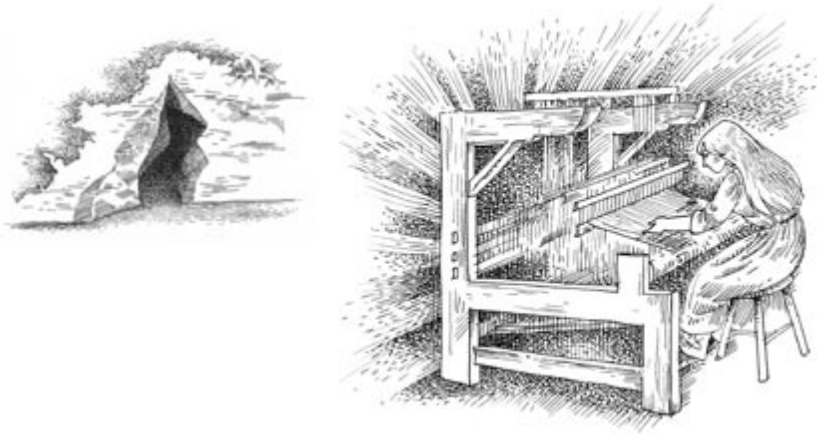
Taevaskoda on selline paik, kus enne suvitusrongi lillekesed õitsevad, kased kasvavad, tuhat lindu laulu lööb, muru haljendab ja mahe tuulehõng põski paitab. Pärast suvitusrongi krõbisevad munakoored kannal, tuul kobistab ajalehepaberitest silgupäid ja leivakoorikesi ning kilukarbid huikavad üksteist taga.

Aastatel 1951–1952 ehitati Ahja jõe Saesaare hüdroelektrijaam. Enne selle rajamist asus Saesaare kohal jões võimas karestik. Saesaare nime kohta räägitakse, et kunagi olnud Taevaskojas saeveski, mille järgi Saesaar endale nime saanud. Saesaare nime seletatakse ka karestikus olnud teravate kivide rohkusega, mis sae hambaid meenutanud (EKM ERA II 241, 149 (17)). Rahva seast on üles kirjutatud lugusid Saesaarele peidetud kullast ja seda valvavatest tontidest.

Põhjasõja ajal olevat Rootsi väed põgenenud kullakastidega läbi Valgesoo küla. Jõudes Saesaare kohale jõe äärde olnud tee alla mäge väga äkiline, mispärast esimene hobune murdnud jalaluu. Et tee olnud kitsas ja tagumised hobused pole mööda pääsenud, siis jooksnud need esimesele otse selga ja läinud uperpalli allamäge. Pääle selle olevat veel purunenud hulka vankreid. Et kulda edasi toimetada oli raske, siis kaevatud auk ja maetud kuld maha (EKM ERA II 241, 150 (18)).

Väikese Taevaskoja kalju on 190 meetri pikkune ja kuni 13 meetri kõrgune paljand. Kaljust voolab välja Emaläte – Ahja jõe ürgoru veerohkeim allikas. Arvatakse, et Emaläte toidab kõiki teisi Taevaskoja allikaid ja sellest on tulnud ka tema nimi (Kumari 1972).

Väikese Taevaskoja kaljus avaneb Neitsikoobas, kust voolab välja Kuldallikaks kutsutud allikas. Neitsikoobas on ainet andnud paljudele pärimustele ja legendidele. Koopas olevat vanapagana eluase, samuti olevat sealt kuulda kangakudumise lõginat. Koopasse tohtivat ainult sisse vaadata, edasimineku tegevust inimese pimedaks või ajavat hulluks (Rootsmäe). Neitsikooapa kohta räägitakse, et seal elavat linalakk neiu,

kes koob kuldtelgedel kangast. Koopast väljas käivat neitsi kord aastas, ööl vastu jaanipäeva. Kes teda näeb, sellel on hea lootus jaaniööl ka oma neiu leida.

Suure Taevaskoja kalju pikkuseks on 150 meetrit ja maksimaalseks kõrguseks 24 meetrit. See on Ahja jõe ürgoru kõige kõrgem liivakivipaljand. Kelchi kroonika järgi olnud veel 17.–18. sajandil Suure Taevaskoja kaljus kitsas lõhe, millest inimene vaevalt läbi mahtunud. Sissekäik avanenud avarasse ruumi ja sealt edasi kolme kambrisse. Vanarahva arvates saanud koobastikust alguse kolm salakäiku, millest üks viinud Himmastesse, teine Riiga, kolmas Kiievisse. Põhjasõja ajal olnud nii Suure kui Väikese Taevaskoja kaljus inimeste kaevatud pelgukoobastikud (Kumari 1972).

Suure Taevaskoja juures asub jões Salakuulaja kivi. Rahvasuu räägib, et vanasti olnud Taevaskojas sõjavanemate nõupidamise koht. Jõge mööda ligi hiilinud salakuulaja muudetud kiviks. Sama kivi kohta on Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Arhiivis järgmine rahvajutt:

Taevaskoja juures jões on kaunis suur ümargune kivi, see olla ohvrikivi ja ülevalt kaldalt jõkke langenud. Nüüd istuda näkineiu õhtuti kivil ja silida kuldammiga juust (EKM ERA E 52952/2a).

Lisaks vanadele kohanimedele ja rahvajuttudele on Taevaskoja ümbruses levinud ka mõned uuemad kohanimed, nagu Risbiteri kalju ja Gabrieli määnd – mängufilmi „Viimne reliikvia“ võttepaigad Taevaskojas.

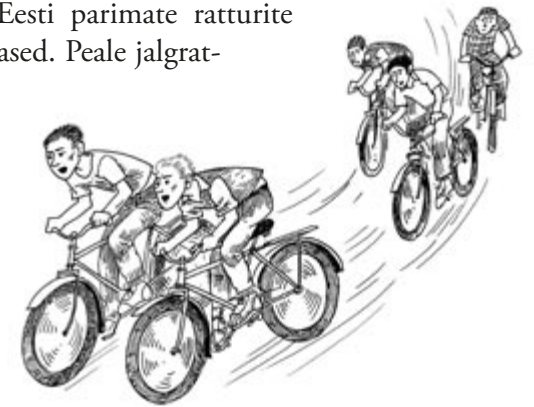
Kiirusmägi

Kiirusmägi asub puhkeala loodeosas, Tartu-Võru maantee ääres, ning on pikka aega olnud populaarseks pidude ja spordivõistluste pidamise paigaks. Kohalike jalgrattasõiduhuviliste eestvõttel tegutses seal omal ajal Krüüdneri Jalgrattasõitjate Selts Kiirus. 1910. aastal oli seltsil 65 liiget (ERA 2789.1.2).

Sulaoja kõrgele mäekünkale, mida praegu Kiirusmäe nime all tuntakse, valmis 1899. aastal seltsimaja. Ehituseks vajaliku raha laenas Kiirusele seltsi auliige, Krüüdneri mõisahärra Conrad von Maydell. Ühtlasi rentis von Maydell seltsile üheksakümneks aastaks maja ja tee-de aluse maa Kiirusmäel (EAA 2637.1.82).

Kiiruse selts rajas Sulaoja kõrgele mäekünkale ka velodroomi ringpikkusega 285 meetrit. Raha selle ehitamiseks saadi pidude korraldamisest. Kiirusmäel hakati jalgrattavõistlusi pidama ja seal püstitati nii mõnedki Eesti rekordid. Korraldati ka rahvusvahelisi võistlusi, millel Eesti parimate ratturite kõrval osalesid Läti sportlased. Peale jalgrattasõidu võisteldi poksis, maadluses, jooksmises, võrkpallis ja hilisemal ajal ka mootorrataste võidusõidus (Postimees 11.07.1933).

1933. aasta 11. juuli Postimees kirjeldab õnnetult lõppenud jalgrattavõistlusi Kiirusmäel:

Tartu Jalgratta Klubi korraldas pühapäeval Krüüdneri Sulaojal suured rahvusvahelised rattavõistlused. Võistluste tulipunktiks pidid olema sõidud Volmari Spordiseltsi poolt väljapandud rändauhinnale, nägusale puust õllekannule. Võistlused rändauhinnale aga katkestati, sest kukkumiste pärast said lätlastel mõlemad mehed ja tartlastel paremid mehi Lõhmus vigastada. Raskem vigastus oli Lõhmusel, kes öla vigastuse pärast otsekohe autosse pandi ja linna kliiniku viidi. Teised võistlusalad möödusid aga konkurentsirikkalt.

30 *Tartust sõitis võistlusteks kohale enam kui poolsada inimest kolmel veoautol. Enne keskpäeva kohale jõudnud tartlased uitasid ümber mööda ümbruskonna metsi, katsudes ka karastust otsida madala veeseisuga ojast.*

Jalgrattavõistlusi peeti Kiirusmäel veel pärast Teist maailmasõdagi, hiljem jäi koht ümbruskonna inimeste kooskäimise ja jaanitule tegemise paigaks.

Krüüdneri ristinulud

Kalmistuteel puusse risti lõikamine on üks tähelepanuväärsemaid Kagu-Eesti matusekombeid. Varasemad teated ristipuudest ulatuvad Eestis 17. sajandisse ja kohati on see traditsioon säilinud tänapäevani.

Ristipuu on enamasti tee ääres kasvav suurem puu, mille tüvesse matuselised (tavaliselt lahkunu lähimad meessoost sugulased või ristipojad) teel matusepaika risti lõikavad. Mõnel pool pakuti sealjuures matuselistele rituaalne pits alkoholi ja võimaluse korral ka suupistet. Usuti, et surnud esivanemate hinged elavad edasi ristipuu. Lõuna-Eesti teedel on välja kujunenud oma traditsioonilised ristilõikamise kohad – kas ristimetsad, küla ristipuud või individuaalsed (pere)puud. Tava kohaselt ei murta ristipuudelt oksid ja neid puid ei langetata. Kes reeglite vastu kas teadmusest või meelega eksib, seda tabavat õnnetus (Kõivupuu 2009).

Üldjuhul on ristipuuks okaspuu, enamasti mänd või kuusk, harvem on rist lõigatud kasele. Tõeliselt harukordne on aga juhus,

31 kus lahkunu mälestuseks on rist lõigatud nulule. Ainsad teadaolevad sellised puud on Krüüdneri mõisapargi servas Pikareinule ja Valgjärvele viiva tee ääres kasvavad neli ristinulgu.

Postitee

Üks suurema ulatusega ja põnevamaid pärandkultuuri objekte Kiidjärve-Kooraste puhkealal on vana Tartu-Võru maantee ehk Postitee, mis kulgeb läbi terve puhkeala. Postitee on väärrika ajaloo kunagine kauba- ja sõjatee, mis ühendas Tartut Kirumpää, Vastseliina ja Pihkva. Maantee lookleb sama trassi pidi tõenäoliselt 13.–14. sajandi vahetusest. Alates 19. sajandi keskpaigast loodi postijaamade võrgustik ja teel hakkasid sõitma postivankrid, sellepärast nimetataksegi seda teed tänapäeval Postiteeks (Kork, Madismäe 2008).

Enne Tartu-Võru postitee avamist võis 1840. aastatel Tartu ja Võru vahel reisimiseks saada rendihobuseid Varbuse mõisast; samuti sai postihobuseid rentida Karilatsi ja Kuuste kõrtsist. Postitee loomise järel kasutati postijaamadena esialgu maantee ääres asuvaid kõrtse.

32 Aastatel 1861–1863 ehitati valmis kaks postijaama – üks Maidlasse ja teine Varbusele (Rennit, Rääsk 2006).

1918. aastal lõpetasid tegevuse kõik Eesti- ja Liivimaa postijaamad. Liiklus- ja postiolude korraldamatus tekitas üle Eesti palju nuriinat. Postijaamade taasavamiseks oli tarvis maad ja korralikke hooneid. 1921. aastaks oli uuesti avatud seitse Võrumaa postijaama. Tartumaal asuv Maidla postijaam avati taas 1923. aastal. Paraku oli hobupostiliiklus määratud hääbuma. 1922. aasta suvel alustas Tartu–Võru vahel liiniliiklust autoomnibuss (Rennit, Rääsk 2006).

Postitee äärest võib mõnes kohas leida veel 1920. aastatel kilomeetripostide vahele paigaldatud piketikive. Piketikivid pandi teede korrashoiutööde täpse arvepidamise tagamiseks iga 200 meetri järele. Ühtegi kilomeetriposti Postiteel kahjuks säilinud ei ole. Suuremad teedõgvendused tehti maanteel 1930. aastate lõpus. Enamasti olid need seotud uute sildade ehitamisega (Kork, Madismäe 2008).

1925. aastaks oli Varbuse jaamas vaid neli hobust ja reisijate arv kahanes aasta-aastalt. Võru maavalitsuse otsusega suleti Varbuse hobupostijaam lõplikult 1931. aastal. Endistele postijaamahoonele tuli leida uus otstarve. 1928. aastal võeti vastu Eesti esimene maanteede seadus, millega moodustati 72 teemeistripiirkonda üle kogu vabariigi. Osa tegevuse lõpetanud postijaamade hooneid võeti kasutusele teemeistrikeskustena, Varbuse postijaama hooned anti teedeministeeriumi käsutusse 1935. aastal. Varbuse teemeistrikeskus tegutses 1997. aastani (Rennit, Rääsk 2006).

20. sajandi jooksul teises Postitee välisilme märgatavalt. Tee muutus varasemast laiemaks ja mitmes kohas seda õgvendati. Sajandi teisel poolel sai tee kogu pikkuses tolmuva katte (Rennit, Rääsk 2006).

Postitee ja selle ajaloo kohta saab rohkelt huvitavat lisainformatsiooni Eesti Maanteemuuseumist, mis avati 2001. aastal kunagises Varbuse postijaamas.

Pärandkultuur Erastvere ja Kooraste ümbruses 33

Erastvere ja Kooraste ümbrus kuulus ajalooliselt Võru maakonda Kanepi kihelkonda. Kanepi kihelkond moodustati suhteliselt hilja, 17. sajandi viimasel veerandil. Vastloodud kihelkonda laastas 1700. aastal alanud Põhjasõda, mille suurimaid lahinguid toimus Erastvere lähedal Magari küla põldudel 29. detsembril 1701 (vana kalendri järgi). Lahingus osales venelaste poolel 10 000 ja rootslaste poolel 3700 meest. Erastvere lahingus saavutasid Vene väed esimese suurema võidu Põhjasõjas (Esko 2005).

Kunagise lahingukoha lähedusse on paigaldatud mälestuskivi ning Erastvere pargi juurde ka lahingu käiku tutvustavad infotahvlid.

Tänapäeval jääb puhkeala lõunaosa Kanepi valla territooriumile. Kohalikku loodust ja metsas leiduvat pärandkultuuri tutvustab RMK Erastvere looduskeskus, mis asub ajaloolises Erastvere metskonna hoonetes. Mitu Eesti metsanduse suurkuju on olnud seotud just Erastvere metskonnaga.

Uhked männi- ja kuusemetsad – Erastvere mõisa hindamatu vara

Esimene kirjalik teade Erastvere mõisa metsanduse kohta pärineb aastast 1627. See ütleb, et mõisapõlde on Erastverel varem olnud 6 ja talumaid 42,5 adramaad, kuid sõdade ja näljahädade tagajärjel mõisapõldudele kasvanud mets on nii vana, et kõlbab ehituspalkideks (Kask, Hirvlaane 2006).

Erastvere mõisa omanikud vahetusid kuni 1656. aastani, mil mõis läks Ungern-Sternbergidele, kes pidasid mõisat kuni selle riigistamiseni. Ungern-Sternbergide perekond oli üks vanimaid baltisaksa aadliperekondi ning mitu selle liiget etendasid tähtsat osa tolleaegse Rootsi ja Vene riigi poliitikas. Üks nimekamaid Erastvere mõisnikke oli Reinhold von Ungern-Sternberg (1656–1713), kes oli rüütelkonna ja maanõunike kolleegiumi peamees ning Eestimaa rüütelkonna alaline esindaja Rootsis. Peale selle oli Reinhold von Ungern-Sternberg Rootsi

34 kuninga Karl XII jahiseltsiline ja ülemjäägermeister. Kuna tollaegse jäägermeistri ülesannete hulka kuulus ka metsa majandamine, võib teda pidada Rootsi riigi metsavalitsejaks (Kask, Hirvlaane 2006).

Erastvere mõisnik August Paul (III) Adolph von Ungern-Sternberg (1816–1887) oli Tartu ülikoolis õppinud loodusteadusi. Sellega on seletatav ka tema suur huvi metsamajanduse ja mõisasse puukooli rajamise vastu. Tema tütar Marie Eugenie (1856–1909) on oma päevikus meenutanud:

Erastvere mõisa hindamatuks kapitaliks olid tema uhked männi- ja kuusemetsad. Need olid isa suureks kiindumuseks. Ta armastas väga palju metsamajandusega tegelda. Kogu metsa areaal jagati 100 langiks, kaevati kuivenduskraavid ja ehitati neid ühendavad teed. Igal aastal istutati ca 40–50 000 uut puutaimet, mis 60–80 aastaga auväärsedeks hiiglasteks kasvasid ja mida otsast hakati raiuma (Kask, Hirvlaane 2006).

1871. aastal rajati mõisate ülemvalitseja Otto Schulze juhatusel Erastvere park, mille väärtuslikum osa on põline tammik. Looduskaitse all olevat Erastvere tammikut on põhjalikult uurinud metsateadlased Paul Reim (1923), Elmar Kaar (1961), Mart ja Tõnu Reim (1991), Priit Kask (1998) ning Reget Kalamees.

Metsakorraldusega tehti Erastveres algust juba 1853. aastal. 1880. aastatel rajati mõisametskonna keskus, kuhu kuulusid kontorihoone koos metsaülema korteriga, keldriga ait, saun ja hobusetall. Metskonna keskusesse istutati lehiseid, pärnasid ja kaski, mis on alles tänapäevani. Jalutuskäik mõisa keskusest metskonda olevat mõisaproua(de)le väga meeldinud, seepärast kutsutakse metskonda viinud metsateed rahvasuus ka Proua sihiks (Kask, Hirvlaane 2006).

Eelmise sajandi alguses tegutses mõisas metsaülemana Alfred Auksmann (1879–1956), kes oli saanud hea metsandushariduse Saksamaal Mündeni metsaakadeemias. Alfred Auksmann oli hiljem Eesti Metsaülemate Ühingu esimees, ajakirja Eesti Mets peatoimetaja ja Voltveti metsakooli juhataja (Kask, Hirvlaane 2006).

Erastvere metskond

35

Pärast mõisamaade riigistamist moodustati 1920. aastal 30 eramõisa, kahe kirikumõisa ja Võru kroonumetskonna nelja vahtkonna met-sadest Erastvere metskond. Vastloodud metskonna esimeseks metsa-ülemaks sai Voldemar Bergmann, kes samal sügisel paigutati ümber Sõmerpalu metskonda. Tema järglaseks sai abimetsaülemana tööta-nud Herbert Sachsenthal. Metskonna suuruseks oli 1920. aastal 7460 tiinu ehk 8150 ha (Jürman 2007).

Vanim kirjalik teade taimeaadest Erastvere metskonnas pärineb aastast 1924, mil taimlatöid tehti 150 ruutsülla (680 m²); sama aasta lõpul oli metskonnas 87 500 männi- ja 112 500 kuusesemikut. Suuliste teadete järgi rajati Hüti vahtkonna taimla juba 1920. aastal. Suures osas olid Erastvere metskonnas kasutusel ajutised taimeaiad, mis rajati pärast lageraiet raiesmikele. Aastatel 1921–1929 rajati aastas keskmiselt 67,3 ha metsakultuure. Põhiliselt uuendati sõjaeelsel ajal metsa külvi teel (Jürman 2007).

Karikatuur Erastvere metsaülemast 1937. aasta ajakirjas „Eesti Mets“

„Kui tsikkel ei streigiks ja tammik loodusekaitse saaks — oleks alati elu ilus...“

Aastatel 1920–1938 esines metsapõlenguid 38 korral, kokku põles Erastvere metskonnas sel perioodil 33,1 ha metsa. Omavolilisi raieid tuli aastail 1920–1930 ette keskmiselt 110 korral aastas, keskmiselt protokolliti aastas 29 omavolilist karjatamist (Jürman 2007).

1920. aastal oli Erastveres 32 vahtkonda, 1939. aastaks oli neid järele jäänud 23: Hüti, Piigandi, Reola, Oja, Piigaste, Soodla, Kindapalu, Häätare, Lajavangu, Meieri, Karste, Paali, Jõksi, Seegemi, Sõriste, Kurgsoo, Ridali, Kiuma, Hatiku, Ihamaru, Hurmi, Savisaare ja Pragi. Metsaülemaks oli Erik Allak ja abimetsaülemaks Aleksander Evert.

Aastal 1939 alustati uue kontorihoonde ehitamist. Sama projekti järgi on ehitatud ka Kabala metskonna kontor. Ilus uus kontorihoonde valmis alles 1942. aastal (Jürman 2007).

Erastvere metskonna hooned jäid sõjategevusest puutumata. 1950. aastatel oli Erastvere metskonnas 4 jaoskonda ja 16 vahtkonda. Metskond allus Veriora metsamajandile, mis 1966. aastal nimetati ümber Räpina metsamajandiks. Kooraste piirkond on kuulunud nii Sõmerpalu kui Erastvere metskonna alla, iseseisvalt eksisteeris Kooraste metskond aastatel 1947–1983 (Eesti metskonnad 2008).

Erastvere metskonna metsaülemateks olid Voldemar Bergmann (1920), Herbert Sachsenthal (1920–1925), Jaan Luik (1925–1927), Elmar Kull (1927–1929), Erik Salvator Kolga (1929–1934), Richard Riisberg (1934), Erik Allak (Erich Valentin Apfelbaum) (1934–1944), Evald Markvardt (1945–1946), Johan Katalsepp (1946–1949), August Olesk (1949–1952), Endel Uiga (1952–1969), Jaan Tiivoja (1969–1995) ja Priit Kask (1995–2008) (Tiivoja 2006).

Erastvere metskonnas on pikka aega tegeldud loodusariduse andmisega ja koolimetskonna töö korraldamisega. 1961. aastal rajati Kanepi kooli õpilastega Hurmi vahtkonda kuusekultuur, mis jäi ka hiljem õpilaste hooldada. Moodustati üks Eesti esimesi koolimetskondi, kus tehti koos õpilastega metsatöid, korraldati loodusvaatlusi, käidi metsamatkadel, viidi metsloomadele talvel lisaööta ja valmistati lindudele pesakaste (Tiivoja 2006). Tänapäeval jätkab loodusariduslikku tööd Erastvere metskonna kunagises kontoris tegutsev RMK looduskeskus.

Karjaraotu ja Sitalise soo

Erastvere looduskeskuse lähiümbruses asub kaks huvitava kohanimega paika – Karjaraotu ja Sitalise soo, mis on seotud tegevustega, mida metsamehed kutsuvad metsa kõrvalkasutuseks. Praegusel ajal käivad inimesed riigimetsas põhiliselt marju ja seeni korjamas või lihtsalt matkamas ja puhkamas. Taimi paremini tundvad ja rahvatarkustest lugu pidavad inimesed korjavad ravimtaimi ning jahimehed peavad jahti metsloomadele ja lindudele. Metsamehed on selliseid tegevusi nimetanud kõrvalkasutuseks, sest peamised riigimetsas tehtavad tööd on seotud metsa kasvatamisega ja puidu saamisega.

Varasemal ajal oskasid inimesed metsas leiduvat tunduvalt paremini ära kasutada: kui endal karjamaad vähe oli, karjatati loomi riigimetsas, metsas asuvate heinamaade kõrval niideti rohtu lisaöödaks ka raiesmi-kelt ja teeservadelt, puude mahalangenud lehed ja okkad riisuti kokku ja viidi koju loomadele allapanuks. Majade soojustamiseks ja loomadele allapanuks korjati metsa alt sammalt, mõnel pool leotati metsajärvedes linu ja lõigati soodes turvast. Kõik see pidi käima kindla korra järgi, metskonnast saadud lubade alusel ja metsavahi näidatud kohas.

Riigimetsas karjatati loomi metskonnast saadud pileti alusel

Metsas karjatamine muutus ulatuslikuks 20. sajandi alguses. Eesti iseseisvumise järel moodustati hulgaliselt asundustalusid, kus oli puudus karjamaadest. Seetõttu karjatati loomi tihtipeale kodulähedastes met-sades.

Loomade karjatamiseks riigimetsas tuli metskonnast saada luba – **karjatamispilet**. Karjatamispileteid anti välja kas terve või poole hoo-aja (suve) peale, hilisemal ajal sai piletit võtta ka kuu aja kaupa. Karja-tatavad maad olid headuse järgi jagatud kolme klassi, millest olenes ka ostetava pileti hind.

1926. aastal maksis ühe lehma karjatamine esimese järgu metsas ühe suve jooksul 300 marka, hobuse karjatamise eest tuli maksta 375 ja lamba eest 60 marka. Kohtades, kus riigimetsad olid kraavitatud, tuli lisaraha maksta ka kraavide korrashoiu ja puhastamise eest (ERA 63.25.142).

38 Karjatamispiletil oli kirjas riigimetsa kvartal ja eraldus, kus loomi võis karjatada, koha näitas karjasele kätte metsavaht. Kui samal kvartalil juhtus olema metsanoorendik või mõni muu karjatamiseks keelatud ala, pidi karjatamispileti omanik selle omal jõul lattaiaiga piirama, et loomad paha peale ei pääseks. Vajaliku materjali sai ta selleks metskonnast tasuta, kuid töö tuli endal ära teha.

Kanepi inimeste lehma karjatati Karjaraotul

Praeguseks on riigimetsas loomade karjatamisest, sambla kogumisest ja sirbiga heinalõikusest säilinud ainult vanemate inimeste mälestused ning mõned märgid maastikul, mis räägivad ainult siis, kui osata neid tähele panna. Tihti peale leiab viite kunagisele metsakasutusele vana-dest kohanimedest. Karjaraotu nimeline mets Erastvere looduskeskuse lähedal oli kunagi kohaks, kus Kanepi inimesed oma loomi karjatasid. Sõna „raotu“ tähendab võru keeles raiesmikku.

Põline Kanepi elanik Dagi Möttus meenutab:

„Alevi oli kuskil 30 lehma, igas majas peaaegu, igas peres. Ja siis kari käis sinna alla metsa. Naised käisid siis päevade viisi karjan – kes kellega paari lõi siis. Kui oli palju lehma, siis oli kolm karjust, nii päeva viisi käisid.“

39 *Me latsed käisime hommiku metsast lehma toomas ja lõuna paiku viiman ja õhtu järel. Too oli suur töö. Hommiku lüpsiti lehm kodun ära ja viidi metsa, kes jäi siis karja. Ja lõuna paiku viidi tagasi. Kui suvel oli eriti palav ja parmud, siis viidi hiljem. Nii päevast päeva. Seda metsa kutsuti Karjaraotu, riigimets.“*

Metsavahid kontrollisid karjatamispileteid ja loata karjatajaid trahviti

Karjatamispileti olemasolu kontrolliti rangelt, sest vales kohas metsa pääsenud kariloomad võisid metsale suurt kahju tekitada. Erastvere metskonnas tehti 1938/1939. aastal kindlaks 11 omavolilise karjatamise juhtumit, millest ainult ühe puhul ei õnnestunud süüdlast kindlaks teha. Süüdlastele määrati trahv (ERA 63.9.3564).

Vahel juhtus ka nii, et metsavaht tegi karjasele ainult valju noomituse ja protokollu ei koostanud.

„Kui ma karjaga vällan oli, ma laulse. Mul oli õkva selline muud, et kui ma koskilgi oli, ma laulse alati. Ütskord üks mõtsavaht sai mano, kui ma olli kasuraotu lehma karjatamas, ma ise lõõrita laulda. Tä ütles, et „Kuule, Frieda, kas Sa tead et siin on ju kasumets, siin on tamme võrsed kasvamas.“ Ma ütli, et „Ega lehma võrseid ei söö, lehma sööva haina““ (Frieda-Aliise Eglit).

40 Metsas karjatamine tõi talupidajatele kasu, kuid metsakasvatajatele sageli kahju

Riigimetsas karjatamine oli sageli vastuolude allikaks metsameeste ja kohalike elanike vahel. Loomapidajatel oli karjatamiseks hädasti vaja lisamaad, kuid karjatamine oli tihtipeale metsale kahjulik ja läks vastuollu metsakasvatustlike huvidega. Peale puude otsese vigastamise tallasid loomad katki puude juured ning sealtkaudu pääsesid ligi haigused ja mädanikud.

Sirbiga rohu lõikamine ehk põimimine

Lisaks metsas karjatamisele hangiti loomadele lisatoitu ka sirbiga heina lõigates ehk põimides. Erinevalt karjatamisest anti sirbiga rohu lõikamiseks metskonnast pileteid just noorde okaspuumetsa, kus kõrge rohi noorte puutaimede kasvu takistama kippus. Nii tegi loomadele rohu lõikamine head ka noorele metsale, muidugi kui lõikaja tööd tundis ja kogemata puutaimedele viga ei teinud. 1934. aastal anti Erastvere metskonna Pragi vahtkonda välja 13 luba sirbiga ja 7 luba käsitsi heina kogumiseks (ERA 63.25.1322).

„Põimuraotu kutsuti, seal on noor istutatud mets, sinna es tohi loomi lasta. Seal on siis istandik, kasusiva noored puud. Seal siis mõni naine põimse endale heina. Sirbiga. Ega seal kõik es käi“ (Dagi Mõttus, Kanepi).

41

Rohu lõikamise sirbid olid sileda teraga. Varasemal ajal tegi neid küla sepp, hiljem sirbid osteti. Rohtu korjati ka põllupeenardelt ja kraavikallastelt. Mõnikord tuli ette neidki juhtumeid, kus raiesmikelt lõigati rohtu salamahti, ilma loata (ERM Kv 188, lk 27).

Sitalise soos käidi loomadele allapanuks turvast lõikamas

Erastvere looduskeskuse lähedal asuvast Sitalise soost käidi vanasti turvast lõikamas. Kunagised turbavõtukohtad on maastikul tihtipeale jälgitavad veel tänapäevalgi, mõnel pool võib olla säilinud ka turbapätside hoidmiseks kasutatud küün või selle varemed.

Vanasti ei kogutud turvast masinatega suurtel turbaväljadel, vaid majapidamises vajaminev turvas lõigati käsitsi. Hea niiskuse imamise võime tõttu tarvitati turvast peamiselt loomadele allapanuks. Riigi maal asuvaid turbarabasid oli võimalik kas rentida või sealt kõrvalkasutuse piletiga ühekordselt turvast lõigata. Turbakaevandamisel nõuti, et see toimuks süsteemselt ja et kogu lõikamiseks kõlblik turvas ära kasutataks. Eesõigus oli turbaühisustel (Riigimaade... 1936).

Turbaühisustesse olid enamasti koondunud soo läheduses paiknevate talude omanikud, kelle eesmärgiks oli toota turvast nii loomadele allapanuks kui kütteks. Sitalise soos võib veel praegugi näha jälgi kunagisest turba lõikamisest.

Kuidas on Sitalise soo oma huvitava nime saanud, ei ole veel õnnestunud täpselt välja selgitada. Ajaloolisel Võrumaal leidub teisigi mitte just kõige viisakama nimega soid, nagu Putsimuri soo ja Ess-soo. Halvustav nimetus on ilmselt tulnud sellest, et soine maa oli talupidajale kasutu ega toonud tulu.

Sitalise soo oli rentnike vahel osadeks jagatud, turvast lõikasid seal peale Erastvere valla turbaühisuse ka eraisikud. Turba lõikamiseks sobiv aeg oli kevadel ja suvel (Erastvere metsandiku majanduskava 1934. a.).

1920. aastal sündinud Heino Kongo jutustab turba lõikamisest:

„Meil oli turbasoo siit 5 kilomeetrit eemal. See oli Mustja soo. Igale talule oli välja mõõdetud vakamaa. Siis oli vastav labidas ja hakati neid turbapätsisid lõikama. Umbes meetri sügavuselt sai neid lõigata, lõigati need sinna turbalabida pääle ja pandi kraavi serva pääle kuivama, nii kaugele kui selle labidaga sai visata. Kui need pätsid olid ära kuivanud siis tuli 2–3 korda kindlasti neid ümber keerata.

Siis keset seda turbaplatsti oli küün. Kahe vahele võeti raam, pandi sinna raami peale nii palju kui tõsta jõuti ja laoti sinna küüni, nii kõrgele katuseni kui sai. Talvel olid siis vastavad reed, ree peal olid suured kõrged korvid, need laaditi täis ja veeti kodu. Turvast pandi põhule lisaks, nii sai sõnnikut rohkem toota, et saaks rohkem väetist.“

Ahijärve raba – muistne pelgupaik

Turvast on Erastvere kandis lõigatud ka Ahijärve rabast, kus praegugi näha kunagised turbavõtukohtad ja sammaldunud turbaaunad. Ahijärve ise on keset raba asuv soostunud kallastega 2,6 ha suurune piklik järv. Väiksusele ja ligipääsmatule asukohale vaatamata on Ahijärve kohta rahvasuust üles kirjutatud mitmeid pärimusi.

Ahijärvele tulevat iga pühapäeva õdagu pääle päivä minekut lauk otsaga pulli pää viile ujuma. Ja kes pärast päikse loojakut Ahijärve suhu jäävät, see ei saavatki säält inäp vällä (EKM ERA II 246, 563(28)).

Ahijärve raba on läbi aegade kasutatud pelgupaigana sõdade ajal. Rabas olevatel kõrgematel küngastel olid oma nimed, tuntuimaks pelgupaigaks olevat olnud Kullisaare nimeline koht. Kui Saksa okupatsiooni ajal taludest sõjaväele hobuseid rekvireeriti, viidi hobused Kullisaarele peitu.

Rahvajuttude järele on Kanepi (vist Erastvere) ümbruskonna elanikud Põhjasõja ajal suurte „Ahijärve“ soosse põgenenud, kust siis talvel kõveraid käike tehes välja käidud. „Ahijärve“ soos on palju väikesi küngakesi, mis praegugi veel söögi, laagri jne. mäe nime kannavad (EKM ERA I 2, 53/55).

Rahvajutud räägivad ka puitteest, mis olevat „Immu“ soost Ahijärve sohu pakku minekuks tehtud (EKM ERA II 246, 673(88)). Immu soo all võidi silmas pidada Himo sood.

Lisaks pelgupaiga otsimisele sõdade ajal on Ahijärve raba kasutatud ka muudeks valgustkartvateks tegudeks. Nõukogude ajal käidud järve ääres piiritust ajamas, vahel olnud järveäärses punkris lausa järjekord.

Tsööriplatsid (ballitsööriid, tantsutsööriid, tantsuplatsid)

Tsööriplatsid olid vanasti külades suvisteks peopidamise ja tantsimise kohtadeks. Varasemal ajal, kui tantsupidusid ballideks nimetati, hüüti ka suviseid tantsuplatse Võrumaal ballitsööriideks, hiljem nimetati neid kohti enamasti kas tsööriplatsideks või tantsuplatsideks. Tsööriplats oli harilikult 5- kuni 10-meetrise läbimõõduga ringikujuline ala, kus maakamar oli eemaldatud ja maapind kõvaks trambitud. Ümber tsööri olid sageli ka istepingid.

Enamasti peeti tsööriplatsil pidu pühapäeva õhtuti. Suvistepühade ajal kaunistati plats vahel noorte kaskedega. Talvel käidi tantsimas suuremate ruumidega talumajades. Eesti Rahva Muuseumi kirjasaatja August Tina on Jõksi lähedal asunud tantsuplatse kirjeldanud järgmiselt:

Siin siis tantsiti marupeni polkat, nii et põuase ilmaga veel esmaspäeva hommikul hõljus ballitsööri vabel tolmupilv. Mänguks oli harilikult lõõtspill ja mängumehe kohaks oli tagaseinas keskkohal eriliselt äramärigitud. Isalt kuulsin, et nad olid koos Järveotsa poistega mänginud kahel viiulil ja kandlel möödunud sajandil. Tollal oli tsaariajal kolm ballitsööri: üks Kella Vallimäel, teine Vahimäel ja kolmas Järveotsal. Ballitsööri juures olid ka harilikult kiiged, kus käidi suvistepühadel kiikumasa (Tina, ERM KV 332).

Tsööriplatside kasutamise traditsioon hakkas hääbuma pärast Esimest maailmasõda Eesti Vabariigi ajal, kui taludesse hakati ehitama laudpõrandaga viljaküüne. Suvel enne saagikoristust olid küünid tühjajad ja laudpõrandal hea tantsida.

Tänapäeval on kunagised tsööriplatsid rohtu kasvanud ja nende asukoha võib ära tunda vaid tantsuringi ümber kasvavate vanade puude järgi. Kunagise tsööriplatsi asukoha võib leida ka lausa Kanepi alevist.

Tsööriplats oli ka Mügra külas Korjusmäel:

„Too olli väga illos tantsuplats. Küla pääl olliva väga agara pois, nuu olliva siis sinna mäe pääle tennü ökva tantsuplatsi, et oli saviga kõvaste kõik täüdetü ja kase ümber istutatu ja siis kase vabel olliva pingi, nii et isegi veel kolhoosiaigu näüdäti sääl kino, tuu oll tük aigo tolle vabaõhu löbu paik,“ (Frieda-Aliise Eglit).

Korjusmäeks nimetati üht Mügra küla kõrgemat kungast, kus vanasti olevat olnud muistsete eestlaste pelgupaik. Korjusmäe lähedal, teisel pool Jõksiile minevat teed, on rohkelt kivikalmeid – võib arvata, et nende järgi ongi Korjusmägi oma nime saanud. Kivikalmetest lääne pool asub veel üks kõrgem ümmargune kungas, mida vanasti hüüti Koolimäeks ja mis 15.–18. sajandil oli kasutusel külakalmistuna. Rahvasuu räägib, et kunagi olevat Mügra külas olnud Tooma kirik ja Koolimäel selle kiriku surnuaed.

Kirik, kõrts ja veskikoda, need on kõikidele alati lahti (eesti vanasõna)

Erastvere ja Kanepi piirkond olid rikkad kõrtside poolest. Vanasti oli mõnel selle kandi mõisal lausa mitu kõrtsi. Keisri mõisal oli Uiho kõrts, Jõksi mõisal Hoboala, Piigandi mõisal Ritsike, Erastverel Lajavangu kõrts samanimelisel ristteel ning Erastvere Suurkülas Lokko kõrts. Kanepi alevis oli Sarakõ kõrts, Kooraste mõisal Sillaotsa kõrts, Karste mõisal Jurgu ja Kaagvere mõisal Roiu kõrts (Tina 1974).

Jõksi külas asuva Hoboala kõrtsi kohta räägib rahvasuu järgmist:

„Säanne lugu oll, et Hoboalan oli kõrts, Nirgil oli siis peremees parastjagu tuuletanud rükki ja sant tulnu kah armuandi otsma. No nood olnu säänse kõndija sandi, et talost tallo – neil oli teedä kuna nad oma ringi pääl ööd olliva ja. Ega nii ei olnud nagu nüüd, et omma kodutu ja ei ole koskil olla. Nirgi Kusta ütelnü, et „Võta kott vallale!“ No sant võtnu oma kotikese vallale,

46 *tal oli küllalt suur, ega tal väike kott es ole. Tuu visanu koti rükki täüs, üks vaka jago – vakk om viiskümmend kilo. Egas midagi, sant köütnu kotisuu kinni ja suure ähkimise, puhkimisega, kus ta saanu Hoboalan. Kõrtsin oli jälle no kes pügasiva, sellega nad rikkaks läksiva. Veenü ne rüä sinna, esi ütelnü: „Kui sandile annad, anna mis sandi jagu, ära võta sandil ello är!“*

Enne Esimest maailmasõda keelati peaaegu kõikides kõrtsides viinamüük, viina sai edaspidi osta vaid kroonu viinapoest ehk monopolist. Kõrtsidele jäeti ainult õllemüügi õigus ja seegi lõpetati varsti. Hoboalale jäi väike külakauplus, kuni kõrtsihoone tulekahjus hävis (Tina 1974).

Suurem osa vanadest kõrtsihoonetest ongi hävinud, alles on vaid Karste mõisa Jurgu kõrts, mis on telliskiviehitis ja väliselt säilinud endise kõrtsi kujul. 1930. aastal sai Jurgust asunikuhoone; kõrtsialune võeti kasutusele karjalaudana ning kõrtsiruumid elamuna.

Linakasvatuse kõrval oli talude peamiseks sissetulekuallikaks kartuli müük viinavabrikutele. Viinavabrik oli peaaegu igas mõisas ja sügisel kartulite võtmisel tehti üks kuhi vabrikusse viimiseks. Enamasti toimus see talgute korras. Kartulite viijatele anti vabrikus igale mehele tops toorpiiritust kohapeal joomiseks, koju kaasa seda võtta ei lubatud (Tina 1974).

Jõksi mõisal olevat koos vesiveskiga olnud ümberkaudsete mõisate puskari puhastamise vabrik. Kui Võru linna piiritusevabrik valmis sai, hakkasid mõisad oma puskarit sinna müüma. Jõksi vabrikus jäi puskari puhastamine soiku ja aja jooksul hoone hävis (Tina 1974).

Eesti Vabariigi ajal löid Erastvere valla ettevõtlikumad talumehed Erastvere Kartuliühisuse, ning piiritusevabriku töö jätkus. 1927. aastal oli vabrikus peale piiritusemeistri ja destilleerija veel neli töölit. Vabrik töötas detsembrist märtsini (ERA 2187.2.1304).

Kartuliühisuse tööst on jutustanud Heino Kongo:

„Meie talus oli 2,5–3 hektarit kartuli all. See tuli kõik käsitsi üles võtta. Kartulit võeti tol ajal kusagil oktoobri alguses, siis kui tulid öökülmad ja päälise ära võttis. Siis tulid Petserimaalt vene naised ja aitasid kartulit üles võtta. Kartulipõllu pääle tehti kuhi, sinna pandi kusagil 100

riia vakka. Kuhjale pandi rukkipõhk ja muld aeti pääle. Sügisel kui põllutöö ära lõppes, hakati seda kartulit vedama.

Võrus oli piiritusepuhastamise vabrik, sinna me vedasime kahe või kolme nädali tagant siis neid vaatisid nii palju kui oli. Nii paarkümmend suurt tammevaati oli, vaadid olid kuskil 500–600 liitrit. Kui mina juba algkooli ära lõpetasin, siis see piiritusevedamine oli minu rida, isa ei käinud enam. Sulast ka ei saadetud sinna piiritusevabriku. Kui me Võrru läksime, siis vabriku valitseja andis kolmveerand liitrise pudeli meile kaasa, et ei tekiks Võrus, kus vaadid ümber keerati, kus see piiritus lohinal jooksis sinna renni pääle... kus lase ainult suu ja joo ennast seda 90 kraadilist täis. Muidugi seda meil ei juhtunud.

Aga Sõmerpalus ja Väimelas, seal siis seletati, et näe mehed puurisid vaati augu sisse ja siis transpordi ajal võtsid endale piiritust. Meil seda vaja ei olnud, kuna meie oma vabrik oli.“

Vesiveskid Ahja ja Võhandu jõel

Kiidjärve-Kooraste puhkeala piiridesse jääb kaks suurt jõge – Ahja ja Võhandu, mille veejõudu oskasid inimesed juba vanasti enda kasuks tööle panna.

Ahja jõge kasutati minevikus aktiivselt palgiparvetusjõena. Jõe ääres kasvanud metsadest veeti talvel varutud palgid hobustega jõe äärde ja transporditi kevadise suurveega pärijõge Lääniste piirkonda.

48 Siin moodustati palkidest vitstega kinnitatud parved, mis toimetati juba väikelaevade ehk puksiiride jõul Tartusse Emajõe-äärsetesse suurtesse saevabrikutesse.

Peale eespool mainitud Kiidjärve veski jääb puhkeala piiridesse hulganisti suuremate ja väiksemate vesiveskite kohti. Üks tuntumatest vesiveskitest Kiidjärve ümbruses oli Valgesoo vesiveski ehk hilisema nimega Otteni (Ottani) veski. Vesiveskit Ahja jõel Valgesoo külas mainitakse juba 1582. aastal. 1880. aastal ostis veski Valgesoo küla taluomanik Jaan Otten (Ottan). Veskil oli kaks Francise turbiini: üks viljaveskile (jahu, tangud, kruubid), teine tööstuslikule osale (laualõikus, sindlid, laastud, aialipid, tiseritööd). Varem kraasiti veskis ka villa ja kolgiti linu. Jõukas veskitalus oli 13 hobust, 10 lehma ja 20 siga. 1918. aastal paigaldati veski juurde väike elektrijaam, mis varustas vooluga kolme ümberkaudset küla (Haidak 1971).

Nõukogude ajal Otteni veski natsionaliseeriti ja viidi Tartu Tööstuskombinaadi alluvusse, mis tegeles jahuveski kõrval puidutöötlemisega ja tiseritoodete valmistamisega. Vesiveski lõpetas aktiivse tegevuse 1975. aasta paiku. 2000. aastal veski põles. Suurem osa Otteni vesiveski hoonetekompleksist on praeguseks varemetes, säilinud on vaid endise aidahoone all asunud punastest tellistest võlvkelder ja suvilaks ümberehitatud endine viljakuivati. Otteni vesiveski on muinsuskaitse all. Vesiveski kahe kaarekujulise avaga kivist paisu võib näha filmis „Viimne reliikvia“.

Lisaks Kiidjärve ja Valgesoo vesiveskile on puhkeala piires muinsuskaitse alla võetud veel Krüüdneri, Poka, Sakhri, Roti ja Liismiti vesiveski. Ahja jõel on aga vesiveskeid olnud tunduvalt rohkem, põhjaliku ülevaate neist võib saada Eesti Rahva Muuseumis asuvast Friedrich Haidaku käsikirjast „Veskid Ahja jõel“ (1971).

Haidaku käsikirjas on ära toodud ka rahvasuust kirja pandud salm Ahja jõe veskite kohta:

*Kui Vedelal korda ei saa,
siis kao Kaskale.*

*Kui Kaskal korda ei saa,
siis roni Rotile.*

*Kui Rotil korda ei saa,
siis litsu Liismitile.*

*Kui Liismitil korda ei saa,
siis vao Vaigule.
Kui Vaigul korda ei saa,
siis tilgu Tillele.*

49

Tänapäeval kuuleb rahvasuust selle salmi lühemat versiooni: „*Viska Vedelale, karga Kaskale, roni Rotile, litsu Liismiti, tilgu Tillele*“.

Erastvere ja Kanepi ümbruse inimesed käisid enamasti Võhandu jõel asuvatel Jõgehara (Jägara) ja Kurvitsa veskitel.

Kurvitsa veski kohta on esimesed teated 1638. aastast. Ajaloolisi hooneid pole enam säilinud, alles on veskipais koos selle taga oleva väikese paisjärvega. Veski töötas veel 1990. aastate alguses (Leib 2008).

Kurvitsa veski on kolmel korral tulekahjus täielikult hävinud, kuid seejärel uuesti üles ehitatud. 1939. aastal oli veskis saekaater, katuselaastumasin, kreissaag, seimer, lihtjahvatus ja tangutegemise seadeldis. Omal ajal olid Kurvitsa veski tatratangud tuntud kogu Eestis (Tina 1974).

Jõgeharal asus suurem vesiveski, mida on esmakordselt mainitud 1839. aastal. Veskis jahvatati vilja, kedrati villa ja saeti metsamaterjali. Jõumasinana kasutati algul vesiratast, siis asendati see veeturbiiniga. Hiljem paigaldati aurulokomobiil ja diiselmootor. Alates 1932. aastast tegutses Jõgehara püüliiveskina. Nõukogude ajal hakati kõrvaltegevusena valmistama kontrabasse ning tegema uksi ja aknaid. Veski lõpetas tegevuse 1980. aastatel. Pärast seda kasutati hoonet elamuna. Praegu on maja mahajäetud, veskipais osaliselt ja sild täielikult lagunenu (Leib 2008).

Väike vahemaa veskite vahel võimaldas möldritel mõnikord teineteisele ka vemppe mängida:

„Kui Kurvitsa miis pandse need vesiratta värrä kinni ja kogose seda vett hindäle sinnä veskitiiki ja Jõgeharal olliva veskilise sis noil jäi järv tühäs. Mõnikord tõmmanu kõik värräva korruga vallale, siis tuli suure kahinaga vesi kõige alla är ja siis oli mitu päiva kui Kurvitsa miis vett koras. Tõsõ pidava siis mitu päiva uutma kui vesi sai“ (Frieda-Aliise Eglit).

Erastvere kandist käidi ka Ala-Parmu ja Jõksi vesiveskil, samuti olnud vesiveski kunagi Peratsjärve lähedal Maruorus.

Riigimets on jaotatud Eestis sihtide abil nelinurkseteks osadeks – kvartaliteks. See võimaldab metsa üle paremini arvet pidada ning lihtsustab metsa majandamist ja jahipidamist. Riigimetsades on kvartalid tavaliselt ruudu- või ristkülikukujulised ja kvartali suuruseks on keskmiselt 25–50 ha. Vanimad säilinud kvartalisihid on pärit 18. sajandi lõpust.

Sihtide löikumiskohtadesse paigutati kvartalite paiknemist ja numbrit näitavad postid. Kvartalipostid olid tehtud puust ning nende numbriga pale oli selle kvartali poole, mille numbrit ta näitas.

Erastvere lähedal võib metsast leida veel haruldasi mõisaageid kivist kvartaliposte. Mõned sellised kvartalipostid on metsamehed toonud kunagise Erastvere metskonna kontori, praeguse Erastvere looduskeskuse õuele, kuid vähemalt üks niisugune maakivist ümaraks tahutud kvartalipost seisab kunagises Meieri vahtkonnas oma esialgsel kohal metsas.

Tänapäeval orienteerutakse metsamajandustöid tehes GPS-seadme ja arvuti abil ning kvartaliposte enam metsa ei panda. Säilinud kvartalipostid on mälestusmärgiks eelmiste põlvete metsatöödele.

Metsateadlane Paul Reim sündis 13. veebruaril 1901. aastal Kooraste vallamajas. Tema isa Mart Reim oli Kooraste vallakirjutaja. Paul Reim õppis Karste külakoolis, Otepää ja Võru gümnaasiumis ning Hugo Treffneri gümnaasiumis (Kask 2001).

Tartu ülikoolis (TÜ) õppimise ajal olid Paul Reimi põhiliseks uurimisobjektiks tammemetsad. 1924. aastal lõpetas ta professor Oskar Danieli juures metsakasvatuse kabinetis esimese metsateadlasena Tartu ülikooli. Tema lõputöö käsitles Lõuna-Eesti tammekultuure. Muu hulgas on Paul Reim põhjalikult uurinud ka Erastvere tammikut (Kask 2001).

1926. aasta sügisel valis Tartu ülikooli põllumajandusteaduskond Reimi stipendiaadiks Helsingi ülikooli professori Aimo Kaarlander juurde ennast metsanduse alal täiendama. 1927. aastal sai ta Helsingi ülikoolis kandidaadikraadi põllumajandus- ja metsateaduste alal (Kask 2001).

1928. aasta augustis tuli Paul Reim kodumaale tagasi ja töötas vanemassistendina TÜ metsakasvatuse kabinetis. 1929. aastal kaitses ta esimesena Tartu ülikoolis metsateaduste doktori väitekirja. Seejärel töötas ta Tartu abimetsaülemana ning Voltveti ja Audru metsaülemana (Kask 2001).

1934. aastal vabastati Paul Reim seoses vabadussõjalaste liikumisest osavõtuga riigiteenistusest. Pärast seda avas ta Pärnus metsatööriistade töökoja. Metsatööd hästi tundes konstrueeris Paul Reim mitmeid metsatööriistu, mille hulka kuuluvad näiteks külvireha ja istutuskiil. Paul Reimi poja Mart Reimi loodud metsa- ja taimlamajanduses kasutatavad masinad saavutasid hiljem tuntuse üle kogu Nõukogude Liidu.

1939. aastal kinnitati Paul Reim Tihemetsa metsatehnikumi direktoriks. 14. juunil küüditati ta koos perega Siberisse ning 24. aprillil 1942 hukati Sosva vangilaagris (Kask 2001).

Paul Reimi sünnikodu on säilinud praegusajani ning metsateadlase sajandal sünniaastapäeval pandi hoonele ka mälestustahvel. Koorastes on elanud ning lühikest aega valla- ja kohtukirjutajana töötanud ka teine kuulus Eesti metsateadlane – Oskar Daniel.

Pärandkultuuri tuleb hoida ja väärtustada nii riigimetsas kui eramaal

Pärandkultuur on oma olemuselt väga mitmekesine ja sugugi mitte kõik väärtuslik ei pärine ainult nn talupojakultuurist. Ka sõdade perioodist ja nõukogude ajast jäänud pärandkultuuri objektid on seotud meie ajalooga ning pärandkultuuri ja rahvapärimust tekib juurde tänapäevalgi – niikaua, kui inimesed siin oma igapäevast elu elavad ja tööd teevad. Nõukogudeaegset ja uuema aja pärandit on aga sageli raskem väärtustada. Pärandkultuuri puhul on oluline mitmekesisus. Üldiselt kehtib reegel: mida vanem, seda väärtuslikum. Varasemast ajast tuleks säilitada võimalikult palju ning hilisematest perioodidest välja valida eripärasemad, huvitavamad, piirkonda või tegevusala paremini iseloomustavad objektid.

Pärandkultuuri objektid ei ole kaitse all, ka ei ole neid plaanis tulevikus kaitse alla võtta – nende kultuurimärkide hoidmine on meie endi kätes. Viimaste aastakümnete pöördelised sündmused on katkestanud seni põlvest põlve edasi kantud mälu. Maaomanikud on tihti

vahtunud ja uus omanik ei pruugi teadlik olla tema maal asuvast pärandkultuuri objektist. Inventuuri peamine eesmärk ongi maastikul leiduvate ja unustuse hõlma vajunud inimtegevuse jälgede taasavastamine ja eeskätt maaomanikele tutvustamine. Alati ei pea uut luues vana hävitama. Teadlik maaomanik saab tööd korraldada ka nii, et pärandkultuur alles jääb. See annab lisaväärtuse tema maale ja lisab väärikust talle endale.

Riigimetsa Majandamise Keskus on teadliku maaomanikuna hakanud riigimetsamaal pärandkultuuri objekte üles otsima ja kirja panema. Kuna pärandkultuuri hoidmine põhineb omanikukaitsel ja seejuures on põhiohk inimeste teavitamisel, oleme pärandkultuuri objekte sidunud loodus- ja õpperadadega ning nii mõneski RMK looduskeskuses saavad õpilased osaleda ka metsanduse ajalugu tutvustavates õppeprogrammides. Infot looduskeskuste külastamise kohta saab Interneti leheküljelt www.rmk.ee.

Meie metsade pärandkultuur on väärtuslik ja mitmekesine, hoidkem seda ka järeltulevatele põlvedele!

- Eesti metskonnad. 2008. Eesti Metsaülemate Ühing.
- Erastvere metskond. Erastvere metsandiku majanduskava 1934. a. Sagadi Metsamuuseum.
- Esko, E. 2005. Varbuse, Kanepi, Valgjärve. Maalehe Raamat. Tallinn.
- Haidak, F. 1971. Veskid Ahja jõel. ERM KV 285.
- Jürman, E. 2007. Erastvere metskonna ajalugu. Käsikiri RMK Erastvere kontoris.
- Kalle, I., Pikk, K., Kurvits, Ü. 2006. Kiidjärve mõis ja vanad talukohad: Kiidjärve koduloo-uuring. Kiidjärve.
- Kalle, I., Pikk, K. 2008. Kiidjärve tööstus. Kiidjärve.
- Kask, P. (koost.) 2001. Paul Reim. Eesti metsanduse suurmehed. Eesti Metsaselts.
- Kask, P., Hirvlaane, M. 2006. 350 aastat metsanduse algusest Erastvere mõisas. Eesti Mets. Nr 3.
- Kaska, V. (koost.) 2008. Võrumaa kooliõpilaste vastupanuvõitlus 1944–1950.
- Kumari, E. 1972. Ahja jõe ürgorg. Tallinn.
- Kõivupuu, M. 2009. Hinged puhkavad puudes. Tallinn.
- Leib, J. 2008. Võhandu jõe ülemjooksu ja selle valgla kirjeldus. Tartu Ülikool. Bioloogia-geograafia teaduskond. Bakalaureusetöö.
- Rennit, M., Rääsk, M. 2006. Tartu-Võru postitee ajaloolise teeruumi uuring. Kättesaadav Kõlleste valla kodulehelt Internetis www.kolleste.ee.
- Riigimaade ja -metsade valitsemise ja majandamise juhend. 1936. Tallinn.
- Rootsmäe, L. Kiidjärve minevikust. Käsikiri Kiidjärve looduskeskuses.
- Saar, E. 2009. Võrumaa kohanimed. Tartu Ülikooli doktoritööd. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Taevaskoda hakkab tõmbama. Postimees. 17.03.1932.
- Tiivoja, J. 2006. Lihtsalt elust enesest... Pärlijõe.
- Tina, A. 1974. Endine Kanepi kihelkond. Eesti Rahva Muuseum. KV 259.

Tina, A. Märkmeid Jõksi küla majandus- ja ühiskondlikust elust ning suhetest naaberküladega 19. saj II poolest kuni käesoleva ajani. Eesti Rahva Muuseum KV 332.

Vahtra, J., Ivask, A. 1940. Taevaskoja ja Valgemetsa. Tartu. Õnnetustega rattavõistlused Krüüdneris. Postimees. 11.07.1933.

Tekstis arhiivimaterjalide viitamisel kasutatud lühendid:

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

Eesti Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Arhiiv (EKM ERA)

Eesti Rahva Muuseum (ERM)

- Kavanda ja valmista matk hoolega ette.
- Eelista olemasolevaid matkaradasid, sest ka matkamine koormab keskkonda.
- Tee endale selgeks piirkonna kohta käivad juhised ja piirangud. Pea nendest kinni.
- Paki oma toit korduvkasutusega karpidesse ja kottidesse. Nii vähendad matkal tekkivaid jäätmeid.
- Liigu maastikul taktitundeliselt – ära tee liigset lärmi ega häiri loomi.
- Pea meeles, et lõket teha ja telkida tohib vaid selleks ettevalmistatud ja tähistatud kohtades või kokkuleppel maaomanikuga.
Käitu nii, et sinust ei jääks laagripaigale jälgi.
- Kasuta tule tegemisel lõkkekohta valmis tehtud puid või mahalangenud oksid, ka põlevad looduslikku päritolu jäätmed võid lõkkes põletada.
Hoia lõke korralikult põlev, ent samas võimalikult väike.
- Ole tähelepanelik ja ära jäta lõket valveta.
Lahkudes kustuta lõke korralikult.
- Kõik, mille jõuad metsa viia, jõuad sealt ka välja tuua.